

**Національна академія педагогічних наук України
Інститут професійно-технічної освіти**

А.В. Селецький

Монографія

**ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА
РОБІТНИЧИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ
(1920–1959 рр.)**

Київ – 2012

УДК 337–057.876:331.522.4](477)"1920/1959"

ББК 74.56(4Укр)

С 28

*Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту професійно-технічної освіти НАПН України
(протокол № 1 від 26.01.2012 року).*

- Рецензенти:**
- Савченко В.А.** – доктор економічних наук, професор кафедри управління персоналом та економіки праці Київського національного університету ім. В. Гетьмана;
- Свистун В.І.** – доктор педагогічних наук, доцент, завідувач лабораторії управління ПТО ІПТО НАПН України;
- Михайличенко А.М.** – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії професійного навчання на виробництві ІПТО НАПН України.

С 28 Селецький А.В. Професійна підготовка робітничих кадрів в Україні (1920–1959 рр.) : монографія / А.В. Селецький – К. : Вид-во Інституту професійно-технічної освіти НАПН України, 2012. – 176 с.

ISBN: 978-966-2553-08-6

У монографії висвітлюється історія розвитку професійної підготовки робітничих кадрів в Україні у 1920–1959 роках ХХ століття. Аналізується соціально-економічна і суспільно-політична зумовленість виникнення, функціонування та змін у структурі, формах і змісті системи підготовки робітників. Розглядаються організаційно-педагогічні форми робітничої підготовки, форми й методи управління ними в умовах функціонування адміністративно-командної системи. Реконструкція історико-педагогічного досвіду нижчої професійної освіти в Україні пропонується в контексті сучасних трансформаційних потреб освітньої галузі.

Для наукових працівників, докторантів, аспірантів, викладачів і студентів вищих педагогічних навчальних закладів, педагогів і керівників закладів ПТО й навчальних підрозділів підприємств, а також роботодавців, управлінців, законодавців і політиків та всіх тих, хто зацікавлений у поліпшенні якості підготовки робітничих кадрів.

УДК 337–057.876:331.522.4](477)"1920/1959"

ББК 74.56(4Укр)

ISBN: 978-966-2553-08-6

© Селецький А.В., 2012

© Інститут професійно-технічної освіти НАПН України, 2012

Зміст

Вступ	4
Розділ I	
<i>Теоретичні засади розвитку професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів</i>	10
Розділ II	
<i>Нижча професійна освіта у 1920–1929 рр.</i>	52
Розділ III	
<i>Підготовка робітничих кадрів у 1929–1940 рр.</i>	101
Розділ IV	
<i>Державні трудові резерви. 1940–1959 рр.</i>	140
Література	165

Вступ

Події і явища останніх десятиліть минулого і особливо початку XXI століття засвідчили вступ людства у принципово новий етап свого розвитку. Характер, напрям, головні тенденції і ознаки цього етапу, обумовлюючи зміни життя людей, виокремили освіту в якості чи не найголовнішого інструмента розвитку соціально-економічного буття цілого світу. Освіта і навчання перетворилися в динамічну систему впливу на всі сфери життєдіяльності людей: науково-технічний прогрес, духовний стан і культурне середовище суспільства, якість життя населення.

Період світових суспільно-економічних зламів і трансформацій не міг не призвести до зростання загальноцивілізаційних тенденцій, які все більше впливають на сфери життя і діяльності людства. У більшості провідних держав світу економічний розвиток, обумовлений ринковими відносинами, відбувається під впливом глобалізації суспільного розвитку, переходу від постіндустріальних до науково-інформаційних технологій, модернізації економічного, культурного та соціального життя, зміни масштабів і структури світової економіки, стрімкого розвитку ринку праці, зміни у міжнародних стандартах і геополітичних характеристиках сучасного виробництва, посилення трудової мобільності безпосередніх виробників. Тому професійне навчання, підготовка робітничих кадрів опинилися в самому епіцентрі проблем впорядкування нової світової системи.

Разом з системою відносин потребувала змін і почала

змінюватися освіта, суттєвих перетворень зазнала система професійного навчання кваліфікованих робітників в усіх її національних різновидах, формах і проявах. Зараз необхідність і неминучість трансформаційних змін професійно-технічної освіти в нашій країні розглядається як філософська, соціально-економічна й педагогічна проблема. Причому, безперервна професійна освіта, фахова підготовка людини впродовж усього життя всебічно аналізується як світова тенденція провідними вченими України, висвітлюються і пропонуються до експериментальної перевірки й впровадження національні концепції її розвитку та можливі шляхи реалізації в контексті європейської інтеграції сучасного освітнього процесу. За цих обставин осмислення і реконструкція історико-педагогічного процесу, пізнання його закономірностей набуває все більшої ваги у подальшому розвитку педагогічної науки й практики, особливо під час трансформаційних змін. У нинішніх умовах, коли традиційна дослідницька парадигма переживає глибоку кризу, виникає необхідність розгляду історії педагогіки, розвитку системи професійної освіти й навчання в ширших соціальних і антропологічних контекстах, повернення уваги до історичних коренів тих багатоаспектних процесів, які відбуваються в сучасному освітньому просторі держави.

Україна – європейська держава, що прагне стати членом ЄС, поступове входження в європейський освітній простір зі спільними принципами, цілями та людськими цінностями відповідає змісту завдань щодо її власних економічних прагнень і соціальних орієнтирів. Національною доктриною розвитку освіти в Україні визначено стратегічні завдання випереджальної інноваційної розбудови вітчизняної системи освіти як основи розвитку особистості, суспільства і держави.

Потреби інтеграції України в світовий економічний простір зумовлюють необхідність ретельного, системного, об'єктивного вивчення й осмислення міжнародного досвіду

розвитку професійної освіти і навчання, його зіставлення з вітчизняним, відшукування шляхів запровадження кращих педагогічних надбань людства в практику української освіти, прогнозування можливих тенденцій розвитку вітчизняної та світової освітніх систем.

Останнім часом співробітництво в галузі освіти і навчання в Європі стало відігравати вирішальну роль у формуванні майбутнього європейського суспільства, зазначається в Декларації Європейської Комісії та міністрів освіти європейських країн з розвитку співробітництва в галузі професійної освіти і навчання в Європі, прийнятій на засіданні 29–30 листопада 2002 року в Копенгагені.

Стратегія освіти протягом усього життя і мобільності на ринку праці має величезне значення для підвищення можливостей працевлаштування, формування активної громадянської позиції, зміцнення соціальних зв'язків і розвитку особистості. Розвиток Європи як суспільства, заснованого на знаннях, забезпечення відкритості європейського ринку праці для всіх громадян висувається важливим завданням, що стоїть перед системами професійної освіти і навчання в Європі, а також перед усіма зацікавленими в цьому сторонами. Не менш важливим завданням є необхідність постійної адаптації цих систем до інновацій та швидкоплинних потреб суспільства [151, с. 6], підкреслюється в документі.

Разом з тим, завдання реінтеграції у світове культурно-освітнє середовище вимагають збереження й розвитку кращих надбань і традицій української професійної школи, врахування уроків та висновків попередніх систем підготовки робітників.

Сучасна система освіти, особливо професійної, за визначенням В. Кременя, як ніколи раніше, спонукає до глибокого осмислення суті й характеру двох невід'ємних взаємопов'язаних складових – традицій та інновацій. І кожна з них повинна бути представлена в освіті майбутнього. Адже, як

важко уявити ефективну освітню діяльність без використання кращого із педагогічної спадщини, так і неможливо мати сучасну освіту без нового, що диктує час і вимагає життя. Особливо, якщо це час змін і новацій. Тому інноваційність в освіті, яку ми поважаємо, не заперечує, а навпаки передбачає активне використання кращого досвіду. Та й інноваційне з часом переходить у розряд традиційного. У цьому – діалектика життя і необмежені можливості вдосконалення освіти.

"Не освоївши традиційного, суті зроблених відкриттів, – продовжує він, – людина не може удосконалюватися в своїй професії, що відповідає її нахилам і задаткам. Питання полягає у співвідношенні традиційного та інноваційного, у місці й функціях професійних чинників в освіті" [113, с. 6].

Сьогодні важливо вирішити, що треба зберегти і розвинути в системі профтехосвіти. Реалії часу переконують: необхідно зберегти доступність, фундаментальність, варіативність і практичну орієнтованість; розвинути динамізм можливостей навчальних закладів у випереджувальній підготовці фахівців, зорієнтованих на потребу ринку праці; підвищувати роль професійних ліцеїв як багаторівневих, багатофункціональних установ, що забезпечують вищу і гнучніше підготовку кваліфікованих робітників, перепідготовку, підвищення кваліфікації. Потрібно урізноманітнити освітньо-професійні послуги, щоб задовольнити відповідні запити різних категорій населення.

Необхідний державний моніторинг, інформаційна політика щодо вивчення та пропаганди професійних освітніх потреб населення в галузі виробництва і послуг. Така інформація об'єктивно важлива для узгодження інтересів особистості й ринку праці та має на меті створення умов для подальшої самореалізації фахівцями свого потенціалу і професійного зростання.

Поряд з професійною підготовкою кваліфікованих фахівців, система профтехосвіти, як і раніше, повинна виконувати важливу соціальну функцію. Мається на увазі створення умов

для навчання й оволодіння професією дітей-сиріт, напівсиріт, дітей з малозабезпечених сімей, а також дітей, які потребують особливої уваги. Часто для них саме училище стає рідним домом, звідки вони йдуть у велике життя.

Потребує розширення функції і поле діяльності професійного навчання. Структурно це мають бути не лише професійні навчальні заклади, підпорядковані МОНмолодьспорту України, а й заклади недержавних форм власності, що здійснюють професійну підготовку громадян. Особливої ваги і надалі набуватиме професійне навчання кваліфікованих робітників на виробництві, підвищення кваліфікації та перенавчання незайнятого населення, має посилитися увага до професійного навчання дітей і дорослих з особливими потребами.

Після набуття Україною політико-економічної незалежності та вибору демократичного шляху розвитку розпочався нелегкий і тривалий пошук власних шляхів розбудови системи професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. Слід зазначити, що цій проблемі впродовж останніх років приділялася певна увага. Проте попередні спроби реформування були безуспішні, тому що пропоновані реформи не мали системного характеру, а їх сутність зводилася до намагань або лише осучаснити колишню модель, або ж перенести на український ґрунт окремі елементи зарубіжних систем. Цілком зрозуміло, що як перший, так і другий варіанти не могли бути прийнятними. Перший – тому, що стара система підготовки робітників у новому соціально-економічному вимірі часу не могла залишатись без істотних змін. Другий – тому, що всі зарубіжні моделі зорієнтовані на функціонування в специфічних економічних умовах інших країн і не відповідають тим, що склалися в пост-радянській Україні.

Стрімкий розвиток інноваційних технологій обумовлений необхідністю достатньої кількості висококваліфікованих працівників і сучасної системи їх підготовки. Тому система освіт-

ніх послуг, а зокрема система професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, стає важливим фактором формування та розвитку економічного потенціалу держави.

В умовах сучасного ринку праці все більше проявляється зв'язок між рівнем освіти, кваліфікацією виробничого потенціалу та рівнем соціально-економічних трансформацій. Сьогодні, коли нові технології все більше набувають комплексного характеру, динамічно оновлюється обладнання, для швидкої підготовки сучасних кваліфікованих робітників необхідні високоосвічені кадри, так як високий рівень освіти працівників підвищує загальний рівень культури виробництва, робить виробничий процес ефективнішим, зменшує рівень безробіття. Реалії сучасного стану професійної підготовки в Україні пов'язані зі зменшенням кількості професійно-технічних навчальних закладів, падінням наборів на навчання та іншими негативними для галузі факторами. За цих умов у важливу ланку відтворення й приросту висококваліфікованих працівників все більше перетворюється професійне навчання на виробництві, яке і надалі буде мати вирішальний соціально-економічний вплив на державну стратегію розвитку ПТО в Україні.

Отже, входження системи професійного навчання у нові соціально-економічні умови потребує вирішення багатьох проблем. Завдання якісної трансформації професійно-технічної освіти, здійснення економічного прориву в нашій державі залежить від: 1) всебічного наукового аналізу стану професійної освіти і навчання в Україні; 2) неупередженого та зваженого використання досвіду функціонування систем професійної освіти і навчання в країнах з ринковою економікою; 3) врахування кращого національного досвіду, власних традицій та історико-педагогічних надбань у галузі розбудови і розвитку системи професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів в Україні.

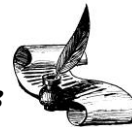
Розділ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНИХ РОБІТНИЧИХ КАДРІВ

Притаманною ознакою будь-якої педагогічної теорії є певний рівень розробленості поняттєво-термінологічного апарата. Термінологічний апарат виконує методологічну функцію, щільно пов'язану з дослідницькою діяльністю. Зафіксований у термінах зміст понять відображає стан конкретної науки, сприяє подальшому її розвитку, створенню нових теоретичних положень і концепцій.

Тому, виходячи з положення про те, що "поняття – одна із форм мислення, в якій відображаються загальні істотні властивості предметів та явищ об'єктивної дійсності, загальні взаємозв'язки між ними у формі цілісної сукупності ознак", а "ознаки, які включаються у поняття, становлять його зміст" [17, с. 264], визначення сутності поняттєво-термінологічного апарата є одним із важливих завдань даного дослідження.

Актуальність такого підходу посилюється в період реформування освіти, в умовах вільного доступу до різноманітних джерел інформації, можливості кооперації вчених багатьох наук. Інноваційні процеси, що відбуваються в освіті й навчанні, впровадження нових стандартів, організація нових типів і видів навчальних закладів значно збагатили педагогічну науку різноманітними поняттями, посилили потребу в узгодженні та систематизації термінів.

Важливим орієнтиром у процесі наукового дослідження понять є мова, що відображає історичний досвід народу, його спосіб і рівень осягнення світу, систему цінностей, вироблених даним етносом. Будучи першою моделюючою системою, першим способом репрезентації реальності в духовному світі, мова, водночас, виступає як форма опредметнення людської психіки з її раціональними й емоційними реакціями на світ. У мовній свідомості важливе значення належить не лише виробленню семантичних значень, що використовуються знаковими засобами, але й представленню зв'язку цих значень з відповідними знаками. Отже, всі слова містять подібні образи значень, які, проте, не завжди фіксуються. Моделювання в мовній свідомості пов'язано із другорядним, внутрішньомовним відображенням семантичних значень і знаків, що передбачають метафоризацію, символізацію, позначення і висловлювання, спрямовані на здійснення комунікації та імперативу дії.

У різних країнах використовують поняття, що розкривають словесну сутність терміна "освіта": англomовне "education", російське "образование", українське – "освіта". Кожна словесна назва відображає національну, історичну, культурну специфіку, спрямовану на досягнення державних й особистісних психолого-педагогічних цілей. Мовний символізм словесного змісту будь-якого поняття можна розкрити методом етимолого-змістового аналізу. Завдання цього методу полягає у порівнянні словесної назви поняття зі співзвучними, подібнокореновими словами, наданні їм підвищеної рухливості, активності, ставлячи до них різноманітні запитання. Техніка реактуалізації етимологічного змісту полягає у порівневому дослідженні змістового об'єму слів, що стають поняттями. Метод етимолого-змістового аналізу дозволяє на кожному змістовому рівні "реставрувати" не завжди очікувані центри семантичного поля даного поняття, які формують основу змісту, що ґрунтується не

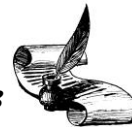

на поверхневому традиційному розумінні поняття, а на глибинному змістовому розумінні.

Етимолого-змістовий аналіз полягає в дослідженні тлумачень певних понять різноманітними словниками як нормативного матеріалу. На думку зарубіжних дослідників, фіксування слова в словнику вже є певним критерієм його правильності.

Розглянемо тлумачення слова "освіта" у поширених енциклопедичних виданнях, які відображають його загальноприйняте змістове розуміння. В "Українському педагогічному словнику" під освітою розуміється духовне обличчя людини, яке складається під впливом моральних і духовних цінностей, що є надбанням її культурного кола, а також процес виховання, самовиховання, впливу, шліфування, тобто процес формування людини [17, с. 241]. У "Великому тлумачному словнику української мови" термін освіта визначається як сукупність знань, здобутих у процесі навчання; освіченість, письменність, грамотність, піднесення рівня знань, навчання; процес засвоєння знань, навчання, загальний рівень знань (у суспільстві, державі тощо); а також позначає систему навчально-виховних закладів і установ, через які здійснюються ці заходи [78, с. 681].

"Універсальний словник-енциклопедія" тлумачить термін освіта як "процес поширення знань і культури в суспільстві [79]. В "Енциклопедії професійної освіти" наведено чотири найбільш поширені словосполучення з терміном "освіта": сукупність закладів – система освіти; передача та засвоєння соціально-культурного досвіду, а також формування здатностей до його збагачення – освітній процес; знання, розуміння, уміння, що сформувалися в процесі навчання і розглядаються в контексті їх використання для виконання пізнавальних і практичних завдань – освіченість; наявність документа, що підтверджує закінчення навчального закладу – рівень освіти [79, с. 148]. "Енциклопедія освіти", видана у 2008 р., пропонує найбільш змістовне визначення цієї дефініції: "Освіта – процес і

результат засвоєння особистістю певної системи наукових знань, практичних умінь і навичок та пов'язаного з ним того чи іншого рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості" [148, с. 614].

Певні визначення терміну "освіта" містяться у різних зарубіжних фахових виданнях та спеціальних документах декларативно-установчого характеру. Наприклад, за визначенням, прийнятим XX сесією Генеральної конференції ЮНЕСКО, під освітою розуміється процес і результат удосконалення здібностей і поведінки особистості, під час яких вона досягає соціальної зрілості та індивідуального зростання.

Отже, сьогодні існують різні трактування поняття освіта, тому доцільно дослідити змістовий пласт слова, на основі мовного символізму, що відображає глибину культури та світоглядність етносу. Розглянемо процесуальну, динамічну сторону змісту первинного розуміння поняття освіта, підібравши однокореневі слова, що відображають дію.

У "Великому тлумачному словнику української мови" співзвучні до слова "освіта" такі дієслова: освітлювати, освінути, освоювати, освячувати, освіжати. Дієслово "освітлювати" має відразу чотири змістові шари: кидати промінь світла на кого-, що-небудь; забезпечувати світлом, бути джерелом розуміння чого-небудь, робити ясным, зрозумілим що-небудь; вилучати домішки, робити світлим, прозорим. Слово "освоювати" означає оволодівати, засвоювати, робити придатним для використання, навчатися, користуватися чим-небудь. Слово "освінути" означає освітити, осяяти. Під словом "освячувати" розуміється дія, що підносить, звеличує, облагороджує, скріплює своїм авторитетом віру в непорушність, закономірність чого-небудь. "Освіжати" означає робити світлим, чистим; знімати відчуття втоми, відновлювати чийсь сили, повертати

бадьорість; викликати приплив нових духовних сил, наснаги, працездатності, духовно оновлювати, наснажувати; змінювати, додавати яскравості, барвистості, чогось нового, вносити новий, свіжий струмінь у яку-небудь справу [79, с. 681].

Якщо поняття "освіта" розглядати в синонімічному ряді слів: становлення, розвиток, виховання, формування, то можна визначити процесуальну модель цього поняття, що вимагає безпосереднього доповнення до дієслів "освітлювати", "освоювати". На цьому рівні дослідження поняття разом з процесуальністю виникає глибока ідеологема, покладена в основу слова "освіта" – ідея творення, розвитку. Ця проблема творення, розвитку як внутрішня проблема є однією з фундаментальних у широкому розумінні досліджуваного слова. На глибинному змістовому рівні в поняття "освіта" закладено ідею розуміння, припливу нових духовних сил, наснаги, працездатності, змін на краще, що проявляється шляхом здобування, осягнення, оновлення, очищення та облагородження.

Проводячи дослідження наступного змістового рівня поняття "освіта", дамо відповідь на питання: розвитком, освітленням, здобуванням, оволодінням, облагородженням чого є освіта? Етимологічно-змістовий аналіз вказує, що слово "освіта" співзвучне зі словами-основами – "світло" і "світ". Отже, в самому понятті "освіта" закладено не лише факт процесуального освітлення, але і об'єкт освітлення – світ, що відображено уявленням наших предків про Бога Сонця – животно-творного першопочатку, є джерела світу та справедливості. Образ Бога-Сонця означає не тільки образ творця, а й Бога-вседержителя, оскільки він не тільки першоджерело життя, а й основа світу осмисленого.

Слово "світло" означає не тільки і не стільки фізичне явище, "світло" є метафорою, що означає, передусім, розуміння світу і самих себе в цьому світі. Метафору світла як джерела смислу і розуміння закладено в Біблійну концепцію створення

світу, як першотворення людини за образом світла і через світло. Словесна назва поняття освіти ставить питання про видимість світу як питання світла, освітленості й характеру його поширення, а також здатності людини бачити чи навпаки – під час надмірної засліплюючої освітленості.

Відтак, у слові освіта закладено проблему стану людського розуму, серця і духу, й узрівання світу світлом розуму та духу. Словесна назва поняття освіта відображає стереоскопічну абстракцію, що полягає в єдності та різноплановості світу та людини з її внутрішнім світлом, можливості здобування та споглядання смислу світу лише під впливом світла, що дозволяє порівняти людину з світильником у храмі сущого. Здобуття освіти, наявність власного світла впливає на внутрішній стан людини, на її здатність освітлювати і пізнавати навколишній світ. Правдиво освічена людина не поглинає, не пригашає світло, а розповсюджує, роздаровує його. Вона несе в собі величезний потенціал, який потребує надзвичайної уваги. Внутрішня некерована енергія світла може швидко спопелити як саму людину, так і тих, що є навколо. Завдання освітянина помірковано освітлювати світ, запалюючи самотніми вогниками своїх вихованців.

Смисл і ціль освіти – людина в постійному розвитку, її духовному становленні, гармонії відносин із собою та світом, спрямуванні діяльності особистості на благородство та красу. Недарма у грецькій мові співзвучні слова "світло" (kudmos) та "окраса" (kudmene) споріднені у своєму значенні з давньогрецьким словом "світ" (kosma) [150, с. 11–12]. Отже, освіта слугує повноцінному розвитку особистості, спрямовуючи її діяльність на освітлення й окрасу світу та одночасно визначаючи особистість його окрасою. Кожна людська істота, в певному значенні, є невідома сама собі. Завдання освіти полягає в тому, щоб повністю розкрити людину для людини. Важливо зазначити, що освіта не повинна догоджати кожній людині

самоутвердитися, а допомагає особі самоусвідомити себе, щоб краще розкрити своє обдарування та спонукати себе до відповідної діяльності.

Синтетичною формою вияву духовного життя людини, своєрідним способом розуміння і відношення до світу є її світогляд. Утверджуючись у різних формах ставлення до світу, людина потребує злиття зі світом в усій його цілісності, в єдності дійсного та можливого, теперішнього, минулого й майбутнього, що спонукає потребу створення власного світу в собі – це і є світогляд. Сформувати власний світогляд, щоб досягнути світ загалом і бути відповідною до нього, допомагає людині освіта. Для цього людині потрібно мобілізувати всі свої сутнісні здібності та якості. Світогляд відображає певну проекцію на світ людських переживань, прагнень, сподівань, мобілізує внутрішні ресурси людини, спонукає й спрямовує її до сполучки зі світом. Світогляд є мобілізаційною програмою щодо включення людини у стосунки зі світом.

Таким чином, освіта – це процес розвитку, саморозвитку особистості, творення себе в гармонії зі світом, формування і реалізація власного світогляду під ціннісною проекцією світу, здобуття та постійне оновлення життєво важливих якостей, зростання наснаги, працездатності, облагородження внутрішнього стану людини (розуму, серця, духу), що проявляється в самореалізації людини, спрямованої на окрасу себе та світу. Для реалізації цього процесу повинен існувати соціальний інститут, цілісна саморозвивальна система установ і закладів, діяльність яких визначається соціально-економічним, політичним устроєм даного суспільства.

Розглянемо сутність поняття "система підготовки робітничих кадрів". Необхідність цього пояснюється двома обставинами: по-перше, на різних історичних етапах функціонування системи підготовки робітничих кадрів для визначення її сутності використовувалися поняття "нижча професійна освіта",

"початкова професійна освіта", "професійно-технічна освіта". Така розмаїтість поняттєвого апарату не дає змоги визначитися методологічно, сформулювати сутність основних понять, конкретизувати їх, щоб не допустити жодної підміни і хибного тлумачення; по-друге, протягом багаторічної історії діяльності системи, мета якої полягала в підготовці робітничих кадрів, неодноразово мало місце ототожнення понять "професійна" і "професійно-технічна освіта". Це породжувало значні хиби у методологічних підходах щодо визначення сутності системи підготовки робітничих кадрів. Особливого поширення подібні перекручення набули в останні роки в цілому ряді законодавчих і нормативних документів та навчально-методичних матеріалів.

Завдання визначення сутності поняття "система підготовки робітничих кадрів" зумовило необхідність звернення до загальної теорії систем, де є чимало визначень поняття "система". Наприклад, лише частина цих визначень, відібраних для аналізу В. Садовським, охоплює майже 40 різних тлумачень [123, с. 93]. Відомий вчений О. Уємов, полемізуючи з ним, відібрав для аналізу 33 визначення цього поняття [142, с. 103–118]. Якщо із значної кількості загальних визначень цієї дефініції обрати ті, що, на наш погляд, найбільш адекватно відображають суть системи, то такими є визначення В. Садовського та Ю. Конаржевського. Наприклад, В. Садовський пише: "Системою ми будемо називати впорядковану певним чином множинність елементів, котрі взаємопов'язані між собою і утворюють деяку цілісну єдність" [123, с. 83]. Ю. Конаржевський робить висновок, що "система – це деяка сукупність взаємодіючих один із одним елементів, що запроєктована на досягнення певної мети, і яка є цілісним утворенням, що взаємодіє із навколишнім середовищем" [36, с. 36].

Виходячи із цих визначень, а також із принципів системного підходу (за І. Блаубергом [6], Е. Юдіним [149],

В. Садовським [123]), можна стверджувати, що кожна система має свої системоутворюючі та класифікуючі ознаки – конкретну мету, завдання, зміст і технологію реалізації, які дають змогу їх відрізнити одну від іншої.

Зупинимось на обґрунтуванні мети системи підготовки робітничих кадрів. Аналіз окремих міжнародних документів, наукових досліджень та енциклопедичної й довідкової літератури дозволяє визначити її так: створення умов для оволодіння професійною діяльністю певного рівня, отримання кваліфікації або проходження перекваліфікації з робітничих спеціальностей для задоволення потреб конкретної людини; виховання громадян у процесі професійної підготовки; задоволення поточних і перспективних потреб господарського комплексу держави, регіону в кваліфікованих робітниках, що мають належну загальну та професійну підготовку.

Виходячи з наведеної мети, можна сформулювати завдання системи підготовки робітничих кадрів. Ними, на нашу думку, є створення необхідних умов для задоволення потреб особистості в отриманні професійної освіти, конкретної робітничої професії відповідного рівня кваліфікації з можливістю підвищення загальноосвітнього рівня, а також прискореного оволодіння навичками для виконання певної роботи.

Сформульовані мета і завдання системи підготовки робітничих кадрів дають підставу для визначення її сутності. На нашу думку, поняття "система підготовки робітничих кадрів" включає три складові: систему освітніх програм і державних освітніх стандартів для підготовки кваліфікованих робітників; мережу освітньо-виховних закладів різних типів, де реалізуються освітні програми; вертикаль органів управління підготовкою робітничих кадрів, а також і підпорядковані установи й організації, які їх обслуговують.

Далі постає питання доцільності використання понять "професійно-технічна освіта", "нижча професійна освіта" та

"початкова професійна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів в Україні. Розв'язання цього дослідницького завдання розпочнемо із аналізу практики використання поняття "професійно-технічна освіта".

Результати аналізу енциклопедичної, довідкової та наукової літератури дають підстави для висновку, що до 1917 р. термін "професійно-технічна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів не вживався. У Росії, як і в інших європейських державах, для позначення системи освіти, головним завданням якої була професійна підготовка населення, широко використовувався термін "професійна освіта". За даними "Енциклопедичного словника" видання В. Брокгауза та І. Єфрона, термін "професійна освіта", вперше було вжито у Франції міністром народної освіти Жаном-Віктором Дюрюї [147, с. 563], який у циркулярі про реорганізацію середнього навчання (1863 р.) запропонував створити дві паралельні системи освіти: "класичну (classique) для професій, що називаються "вільними" (liberales), та іншу – для здобуття професійної освіти (enseignement professionnel) для промислової, торгівельної і землеробської діяльності (de l'industrie, du commerce et de l'agriculture)" [14, с. 82].

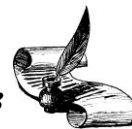
За визначенням відомого російського педагога М. Веселя, під терміном "професійна освіта" розумілась "будь-яка спеціальна освіта, на противагу "загальній освіті" [Там само]. Отже, поняття "професійна освіта" використовувалось для позначення всієї системи підготовки спеціалістів різних рівнів кваліфікації для трудової діяльності. Робітничі кадри мали готуватися в закладах нижчої професійної освіти [13, с. 281]. У жодному із документів періоду 1888–1917 рр. нам не вдалося знайти фактів, що свідчили б про вживання поняття "професійно-технічна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів.

Науковий розгляд нормативних документів, що регламентували діяльність закладів для підготовки робітничих кадрів у перші роки радянської влади, ряду праць засновників радянської педагогіки дає підставу для наступного висновку: лише із 1918 р. в науковій літературі та нормативно-правових документах і матеріалах Російської Федерації поняття "професійно-технічна освіта" набуло широкого вжитку.

Це було викликано кількома причинами: по-перше, після подій першої світової війни та революції в Росії, як і в Україні, склалися своєрідні соціально-економічні умови. Їхня специфічність полягала в тому, що економіка Росії та України зазнала повної руйнації. Значну кількість кваліфікованих робітників було втрачено. На підприємства, що повільно відбудовувалися, прийшла велика кількість малокваліфікованих трударів, яким необхідно було дати мінімум технічних знань для роботи на промислових підприємствах. Саме на це орієнтували перші радянські нормативні документи з питань підготовки робітничих кадрів [63, с. 2; 77, с. 17]; по-друге, з перших днів встановлення радянської влади, відповідно до тогочасної ідеології, розпочалася гостра критика досвіду професійної освіти царської Росії. Для підтвердження такого висновку наведемо лише один із численних прикладів. Так, виявом класової політики царизму В. Ульянов (Ленін) вважав заснування урядом у 1900–1901 рр. трьох професійних шкіл – нижчої школи скотарів у маєтку одного з великих князів, сільської ремісничої майстерні та нижчої сільськогосподарської школи. Називаючи це профанацією професійної освіти, він саркастично зазначав: "...школа скотарів – хто її, власне кажучи, розбере: дійсно це школа чи тільки удосконалений скотний двір" [47, с. 398].

У цьому зв'язку треба зазначити, що у подоланні старої професійної школи їх автори бачили умову, яка забезпечує освіту робітничому класу і наближає перемогу соціалістичної революції. Виходячи з цього, вони не могли не запропонувати

свою модель системи підготовки кваліфікованих робітників. Нею стала професійно-технічна освіта. Як зазначав Ю. Осовський, це була "соціалістична концепція професійно-технічної освіти..." [80, с. 39].

У відношенні до нашої країни, слід зауважити, що, починаючи з 1920 р. в наукових і нормативних джерелах широко вживається поняття "нижча професійна освіта". У "Схемі народної освіти УСРР", що була затверджена на 1-й Всеукраїнській нараді у справі народної освіти (березень, 1920 р.) [3, с. 317], цим терміном позначалася підсистема освіти, метою якої була підготовка кваліфікованих робітників. У 1922 р. таку назву системи підготовки робітничих кадрів було закріплено в "Кодексі Законів про народну освіту УСРР" [35]. У пізніших освітянських документах (періоду 1923–1929 рр.) нам не вдалось виявити широкого використання в науковому та практичному обігу поняття "професійно-технічна освіта" стосовно закладів сільськогосподарського, індустріального, художнього профілів, хоча в урядових документах цей термін інколи продовжували вживати. На нашу думку, це пояснювалось тим, що багато урядових рішень в Україні приймалися за аналогією з такими ж рішеннями у Росії, і російська термінологія механічно переносилася в українські документи. У документах з проблем освіти таке явище упереджувалося тим, що, виходячи з принципів позицій Наркомосу України та "Положення про побудову взаємовідносин між Наркомосвіти України та Наркомосвіти Росії" (1921 р.), жодні управлінські дії Наркомосвіти Росії не мали правової сили для системи освіти України без їх погодження з Наркомосом УСРР [24, с. 22]. Характерним є те, що поняття "нижча професійна освіта" в "Кодексі Законів про народну освіту УСРР" та інших офіційних документах періоду 1922–1929 рр., вживається поряд із поняттями "вища професійна освіта", "позашкільна професійна освіта". Спільним для всіх цих дефініцій є те, що кожна з них використовувалася для

визначення сутності певної галузі професійної освіти, залежно від "ступенів практичної кваліфікації" випускника, підготовка якого здійснювалася в тому чи іншому закладі освіти.

Визначимо два фактори, що зумовили використання в Україні поняття "нижча професійна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів. По-перше, використання цього поняття свідчило про відмову України від "вузько-професіоналізму" і "ремісництва" у змісті професійної підготовки. Такий висновок підтверджується даними "Педагогічної енциклопедії" за ред. О. Калашникова [83, с. 587]. По-друге, наша держава у 20-х рр. розбудовувала власну освітню систему, що відрізнялася від системи освіти РСФСР, і використання власного поняттєвого апарату було одним із виявів своєрідності держави, яка користувалася в той час певними правами та свободами.

В Україні поширення поняття "професійно-технічна освіта" розпочалося у 1928–1929 рр. Це сталося внаслідок розгортання процесів уніфікації та централізації в підготовці кваліфікованих робітників, які завершилися прийняттям постанови ЦВК і РНК СРСР "Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти" [76] та рішенням Другої Всесоюзної партійної наради з питань освіти (квітень 1930 р.) щодо створення єдиної системи освіти в СРСР [19, с. 238]. Поняття "професійно-технічна освіта" почало широко використовуватися в офіційних документах та увійшло у науковий обіг.

Безперечне утвердження поняття "професійно-технічна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів відбулося в 1959 р., після прийняття Верховною Радою колишнього СРСР Закону "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти СРСР" [74]. Відповідно до цього законодавчого акту, систему трудових резервів було ліквідовано і створено систему професійно-технічної освіти.

Практика використання дефініції "професійно-технічна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів свідчить, що в нашій державі після проголошення незалежності в нормативних документах знову мала місце підміна понять "професійно-технічна" та "професійна освіта". Так, у Концепції професійної освіти України (1991 р.), стверджується, що головна функція професійної освіти – підготовка та перепідготовка робітничих кадрів; "професійна освіта пройшла великий і складний шлях від ремісничих і технічних шкіл і училищ до сучасних професійно-технічних навчальних закладів" [38, с. 2]. У Законі УРСР "Про освіту" (червень 1991 р.), у структурі системи освіти, серед інших, передбачено середню освіту, професійну і вищу. Цим Законом на професійну освіту покладалось завдання: забезпечити "здобуття громадянами робітничої професії..." [98, с. 6]. Таке ж ототожнення понять "професійна" і "професійно-технічна освіта" мало місце в "Державній національній програмі "Освіта" (Україна ХХІ століття)" [20]. Не зважаючи на те, що спрямованість професійної освіти в цій програмі визначається через ідею професійної самореалізації особистості взагалі, стратегічні завдання, шляхи її реформування розкриваються лише стосовно підготовки робітників [20, с. 29–30]. Подібні ж хиби містяться у проекті Концепції розвитку професійної освіти і навчання в Україні (2010–2020 рр.) [39].

Підміна двох різних понять сталося внаслідок декількох причин. По-перше, на початку 90-х рр. в Україні, як і в інших державах, що виникли на території колишнього СРСР, мало місце певне нівелювання професійно-технічної освіти, намагання принизити її роль та місце в освітній системі. Саме з цією метою, як зазначала Н. Ничкало, розпочалося "вилучення під адміністративним тиском із законодавчих та нормативних документів самого терміну "професійно-технічна освіта", підміну його поняттям "професійна освіта" [114, с. 25]. По-

друге, через недостатнє наукове забезпечення діяльності системи підготовки робітничих кадрів, певну недооцінку наукових напрацювань керівниками професійно-технічної освіти мали місце помилки у методологічному підході до визначення її сутності, що і зумовило неоднозначне тлумачення понять "професійна" і "професійно-технічна освіта".

Встановимо доцільність ототожнення понять "професійна" і "професійно-технічна освіта". Для цього звернемося до існуючих нині означень професійної освіти, що зафіксовані в підручниках, словниках, енциклопедіях, науковій літературі. В "Енциклопедичному словнику", виданому В. Брокгаузом та І. Єфроном, метою професійної освіти визначається формування в учнів "практичної вправності", а також "пояснення" принципів, на яких засноване виробництво, процесів обробітку сировини та її характеристик [147, с. 564]. М. Вессель метою професійної освіти визначав "навчання ремеслам, майстерствам та різним промисловим виробництвам" [13, с. 281]. "Радянський енциклопедичний словник" професійну освіту визначає як "процес і результат оволодіння знаннями певного рівня і навичками діяльності з конкретної професії та спеціальності" [130, с. 1085]. Заслуговує на увагу тлумачення поняття "професійна освіта", викладене С. Гончаренком в "Українському педагогічному словнику". Метою професійної освіти, як зазначає цей вчений, є "підготовка в навчальних закладах спеціалістів різних рівнів кваліфікації для трудової діяльності в одній із галузей народного господарства" [17, с. 275]. Аналогічно визначає мету професійної освіти В. Ледньов, який робить висновок, що професійна освіта готує людину до виконання "соціально диференційованих функцій" [45, с. 168]. С. Батишев також зазначав, що професійна освіта охоплює "підготовку з усіх професій, у тому числі й з невиробничих, а також всі ступені професійної підготовки, включаючи й вищу" [4, с. 26]. Аналогічне тлумачення поняття "професійна освіта" знаходимо й в інших авторів [60].

У всіх визначеннях провідним є положення про підготовку спеціалістів різних ступенів кваліфікації для виконання певних функцій. М. Вессель [13, с. 281] та автори статті "Професійна освіта" із "Енциклопедичного словника" видання В. Брокгауза та І. Ефрона [147, с. 564] визначають три ступені професійної освіти: нижчу, середню і вищу. Таким же є підхід до цього питання у С. Гончаренка [17, с. 275]. Аналогічної точки зору дотримується й Н. Ничкало [114, с. 24] та С. Батишев [4, с. 26]. Дещо по-іншому підходить до цього питання В. Ледньов, який визначає п'ять ступенів професійної освіти: а) "нульова" або пропедевтична ступінь, ступінь спеціальної освіти у загальній школі, коли професійна підготовка ще не здійснюється, а забезпечується лише загальношкільною підготовкою; б) початкова професійна підготовка – спеціальна освіта в галузі робітничої професії; в) середня спеціальна (професійна) освіта; г) вища спеціальна (професійна) освіта; д) науково-професійна освіта [46, с. 169].

Підсумовуючи, зазначимо, що метою професійної освіти має бути підготовка спеціалістів певного рівня кваліфікації. У нашому випадку, мова йде про підготовку спеціалістів робітничої кваліфікації. Отже, мета професійно-технічної освіти є значно вужчою від мети професійної освіти. Зрозуміло, що це не дає підстав для їх ототожнення. Професійну освіту необхідно розглядати як систему, до якої входить ряд підсистем, зокрема, професійно-технічна освіта, середня спеціальна, вища і післядипломна освіта. Водночас, кожна підсистема, у тому числі й профтехосвіта, є й самостійною педагогічною системою, що має свою певну специфіку – конкретну мету, завдання і зміст, а також певний "педагогічний механізм" – технологію реалізації. Що ж до поняттєвого апарату, то ми цілком погоджуємося із висновком Н. Ничкало про те, що поняття "професійно-технічна освіта" можна вважати видовим стосовно родового (професійна освіта) [114, с. 25].

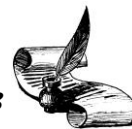

Дефініція "професійно-технічна освіта" для позначення сутності підготовки робітничих кадрів у нашій державі остаточно була закріплена Законом України "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про освіту" (березень 1996 р.)" [98] та Законом України "Про професійно-технічну освіту" [101]. Цими законодавчими актами професійно-технічну освіту було визначено складовою системою освіти України.

З'ясуємо, чи відповідає це визначення сучасним міжнародним документам та досвіду окремих зарубіжних країн. Для розв'язання цього дослідницького завдання основними для нас є положення, сформульовані у трьох міжнародних документах: "Конвенції про технічну професійну освіту", що прийнята Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки та культури 10 листопада 1989 р. [37]; переглянутої Рекомендації "Про технічну професійну освіту" (19 листопада 1974 р.), (попередня була прийнята Генеральною конференцією ЮНЕСКО 11 грудня 1962 р.) [85]; "Конвенції про професійну орієнтацію та професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів", що прийнята Генеральною Конференцією МОП 4 червня 1975 р. [37].

Розгляд різних джерел, в яких на міждержавному рівні концептуально сформульовано підходи до розвитку професійної освіти, свідчить, що дефініція "професійно-технічна освіта" для позначення системи підготовки робітничих кадрів у них не використовується.

Наведена практика використання поняттєвого апарату знайшла відображення в науковій теорії й на практиці в ряді країн світу. Підтвердженням цього висновку є узагальнюючий документ – "Робоча програма Європейського фонду освіти на 1997 р." [116], в якій для позначення сутності системи підготовки кадрів різного рівня кваліфікації, (в тому числі й робітників), використовується лише поняття "професійна освіта".

Поняття "професійна освіта і навчання" використовується й в усіх пізніших міжнародних документах з цієї проблематики, наприклад, у виданих 2010 р. "Пропозиціях щодо Стратегії в галузі професійної підготовки кадрів для керівництва країн "великої двадцятки", які було підготовано у відповідності із дорученням, затвердженим на зустрічі в Піттсбурзі у вересні 2009 р.

Базуючись на таких підходах, це поняття використовується у нормативно-правовій базі, що регламентує діяльність закладів професійної освіти сучасної Росії. Так, Законом Російської Федерації "Про освіту" (1992 р.), визначаються дві освітні програми, що реалізуються в державі: загальноосвітні та професійні. До професійних програм відносяться програми: початкової, середньої, вищої та післявузівської освіти. Відповідно, можуть і функціонувати заклади початкової, середньої й вищої професійної освіти. Таким чином, використання в Україні поняття "професійно-технічна освіта" для позначення сутності й змісту системи освіти, головним завданням якої є підготовка робітничих кадрів, на нашу думку, не є виправданим як історично, так і з точки зору сучасної світової практики. Доцільнішим було б використання дефініцій "початкова професійна освіта" або "нижча професійна освіта".

Зупинимось на дефініції "професійна освіта". Як уже зазначалося, вона є важливою ланкою цілісної педагогічної системи освіти, однак її можна розглядати і як окрему відкриту систему, що активно взаємодіє з економікою та суспільством. У розвитку економіки стратегічно важливим чинником стає капітал кваліфікованих працівників. Сьогодні постіндустріальне суспільство все більше розвивається як "двосекторна" економіка, що складається з сектора виробництва матеріальних благ і послуг та сектора розкриття потенціалу людини з накопиченням людського капіталу, тобто професійної освіти. За цих умов значно актуалізується проблема професійної освіти,

навколо якої, особливо в останні роки, в різних країнах світу ведуться творчі пошуки, що відображено в матеріалах міжнародних конгресів, симпозіумів і семінарів.

Поняття "професія" має різні тлумачення: в англійській мові – це *occupation* (вид діяльності), *profession* (професія, спеціальність), *trade* (ремесло), *job* (робота, справа); в німецькій мові – *beruf* (покликання); в польській – *zawod* (діяльність). У вітчизняній науковій літературі та словниках існує багато дефініцій цього поняття, найчастіше вони ґрунтуються на визначенні професії як виду трудової діяльності, що вимагає певних знань і трудових навичок та є джерелом існування. У міжнародних документах існують загальноприйняті міркування, що визначають поняття "професія": вид діяльності, що репрезентує провідну соціальну функцію, виконання якої потребує високого ступеня майстерності; інструмент умілої діяльності; суспільно-культурний обов'язок людини, в якому індивід вбачає сенс свого життя й розвитку; засіб самореалізації людини, вираження її природних задатків, честі й гордості; засіб визначення місця людини в суспільному поділі праці.

У Законі України "Про освіту" "професійна освіта" розкривається через поняття "система освіти", яка є сукупністю спадкоємних освітніх програм різного рівня спрямованості, а також мережі установ, що їх реалізують. Професійна освіта – це процесом і результатом оволодіння певним рівнем знань, умінь і навичок, норм і цінностей з конкретної професії з одночасним формуванням загальної культури особистості. Згідно нормативних документів, "професія – це здатність виконувати подібні роботи, які вимагають від особи певної кваліфікації". Отже, кожна особа, якій присвоєна чи встановлена кваліфікація, володіє певною професією. Таким чином, професію можна здобути у ПТНЗ, ВНЗ усіх рівнів акредитації, які є закладами професійної освіти, а також безпосередньо на виробництві.

В "Українському педагогічному словнику" зазначається, що метою професійної освіти є підготовка в навчальних закладах спеціалістів різних рівнів кваліфікації для трудової діяльності в одній із галузей народного господарства [17, с. 274–275]. В. Ледньов визначає мету професійної освіти як підготовку людини до виконання "соціально-диференційованих функцій" [45, с. 168]. С. Батишев підкреслює, що професійна освіта – це процес формування та збагачення настанов, знань, навичок, умінь, необхідних для занять певним видом оплачуваної діяльності. Професійна освіта охоплює підготовку з усіх професій, у тому числі й з невиробничих, а також усі ступені професійної підготовки, включаючи й вищу [5, с. 26]. Тому можна сформулювати висновок про те, що професійна освіта – це набуття особистістю внаслідок навчання загальних і спеціальних знань, практичних умінь і навичок, пізнавальних здібностей, особистісного світогляду з метою створення можливостей для ефективної професійної діяльності. Вона не тільки дає необхідні знання, уміння, навички, а й різнобічно розвиває людину, виявляє та удосконалює її можливості та інтереси, формує життєві цінності й установки. Саме у професійних навчальних закладах закладаються основи для наступної самоосвіти і розвитку людини. На II з'їзді працівників освіти України відзначалося, що першою ланкою професійної освіти є професійно-технічна освіта, другою ланкою професійної освіти є вища освіта, яку дають вищі навчальні заклади I–II рівнів акредитації, а завершальною ланкою професійної освіти є вища освіта, яку забезпечують вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації. В усіх наведених визначеннях провідним є положення про підготовку фахівців різних ступенів кваліфікації. Аналізуючи наведені вище визначення поняття професійної освіти, можна зробити висновок про її органічний зв'язок з системою безперервної освіти [22, с. 18].

Отже, інститут безперервної професійної освіти охоплює такі існуючі рівні освіти: а) базову професійну освіту; б) професійно-технічну освіту; в) вищу професійну освіту; г) післядипломну професійну освіту (підготовка кадрів вищої кваліфікації; д) додаткову професійну освіту (система перепідготовки та підвищення кваліфікації) [22, с. 20].

Всі рівні професійно-технічної освіти є послідовними, взаємозалежними та спрямованими на реалізацію різних суспільно-економічних завдань. Відповідно до розвитку задатків і власних потреб, індивід рухається освітніми етапами. Здобуття вищих професійних рівнів збільшує незалежність особи, розширює можливість вибору та здатність до самостійного визначення власної освітньої траєкторії.

Проаналізуємо сутність понять "державна політика в галузі освіти" та "зміст освіти", що також використовуються нами у запропонованому дослідженні. Аналіз багатьох джерел дозволяє зробити висновок про багатоманіття тлумачень цих дефініцій. Не розкриваючи їх сутності, зазначимо, що поняття "державна політика в галузі освіти" розглядатиметься нами як сукупність принципів діяльності органів державної влади та управління в галузі освіти, що відображають суспільно-економічну структуру держави та базуються на діючій законодавчій базі, що регламентує діяльність освітньої системи.

Відносно поняття "зміст освіти", є сенс приєднатися до тлумачення, зробленого відомим українським вченим С. Гончаренком: "Зміст освіти – система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичні вміння і навички та способи діяльності, досвід творчої діяльності, світоглядні, моральні, естетичні ідеї та відповідна поведінка, якими повинен оволодіти учень у процесі навчання" [17, с. 137].

Звернемось до визначення класифікаційної характеристики підготовки робітничих кадрів, її місця у систематизованій множині систем, що дає підстави для обґрунтованого застосу-

вання у дослідженні системного підходу, закономірностей, екстраполяції принципів, методів, а також наукових висновків, сформульованих у процесі вивчення споріднених понять. Розв'язання цього дослідницького завдання має важливе практичне значення, адже, як свідчить історія підготовки робітничих кадрів в Україні, системний характер нижчої професійної освіти за часто не враховується при прийнятті управлінських рішень, що завдає їй значних збитків. Прикладом таких дій є інтеграція системи професійно-технічної освіти із середньою школою, численні випадки ігнорування соціальної значущості профтехшколи, недостатнє обґрунтування системності, що позначилося на прийнятті рішень щодо переведення професійно-технічної освіти на нові умови господарювання.

З'ясуємо правомірність застосування загальносистемних ознак для характеристики систем професійно-технічної освіти різного рівня. Для цього скористаємося положеннями, викладеними В. Співаком [131], який на основі дослідження А. Уємова [142] класифікував відмінності системоутворюючих параметрів у системах професійно-технічної та народної освіти.

Передусім, розглянемо системоутворюючі параметри, визначені А. Уємовим, зокрема: упорядкованість (порядок елементів суттєвий для системи) і неупорядкованість; регенеративність за елементами і відношеннями (авторегенеративність і зовнішня регенеративність), тобто здатність до відтворення втрачених елементів або відносин за рахунок власних ресурсів чи за допомогою зовнішнього середовища; повна надійність як здатність залишатись системою навіть за умови втрати будь-якої кількості елементів, окрім одного, і ненадійність, коли вилучення будь-якої кількості елементів зумовлює ліквідацію системи; елементарність, коли жодна із підсистем системи не є системою у тому розумінні, що і сама система, та неелементарність, коли підсистема є системою того ж типу, що і сама система; детермінованість, коли на основі системоутворюючого

відношення кількох елементів можна визначити інші елементи; центрованість – наявність такого елемента, на основі, та за участю якого встановлюються відносини між іншими елементами; завершеність (закритість), коли система не допускає приєднання нового елемента без того, щоб не перетворитись в іншу систему, проте незавершеність (відкритість) допускає таке приєднання; іманентність – наявність такого системоутворюючого відношення, яке охоплює лише елементи даної системи; неіманентність означає, що для розуміння функціонування системи необхідно брати до уваги об'єкти поза системою; мінімальність, коли система знищується при вилученні будь-якого її елемента, однак немінімальні системи допускають вилучення елементів; стабільність, коли системою допускаються ті чи інші структурні зміни, нестабільні системи за умов зміни структури руйнуються; стаціонарність – збереження системних характеристик під час зміни субстрату (складових) системи, а нестаціонарні системи змінюють свої характеристики, якщо змінюються їх складові або елементи, елементарно-автономні – коли кожному елементу характерні властивості системи в цілому, водночас елементарно неавтономні системи не мають таких елементів; гомогенність як однорідність функціонування системи, та гетерогенність як різнорідність функціонування [142, с. 150–176].

Другорядні системоутворюючі параметри, наведені А. Уємовим, на думку В. Співака, не властиві класу систем, який розглядається. Ми погоджуємося з таким висновком. Не викликає заперечення і висновок В. Співака про те, що "штучна інтеграція систем професійно-технічної і народної освіти в 1988 р. стала своєрідним експериментом, що довів системну природу профтехосвіти" [131, с. 98]. Адже в процесі інтеграції відбулася зміна структури системи, з'явилися відносини з елементами іншого роду, зник ряд елементів, особливо у сфері управління. Однак, нині не можна стверджувати, що система

профтехосвіти зникла. Навпаки, вона набула ряду нових параметрів, що дозволяє розглядати її як самостійну систему, а не групу елементів системи народної освіти.

Проаналізуємо наявність системоутворюючих ознак у системі підготовки робітничих кадрів до її інтеграції з народною освітою. Характерними для неї були такі системоутворюючі фактори: упорядкованість, авторегенеративність, повна надійність, елементарність, детермінованість, центрованість, іманентність, стабільність, стаціонарність, елементарність, гомогенність. Наявність цих системоутворюючих факторів дає підстави для висновку, що систему підготовки робітничих кадрів можна віднести до систем. Це зумовлює необхідність використання системного підходу до досліджень з проблем профтехосвіти, в тому числі й вивчення історії її розвитку.

Візьмемо до уваги тезу про те, що визначення класифікаційної характеристики системи підготовки робітничих кадрів та її місця в систематизованій множині систем потребує врахування положення про те, що система підготовки робітничих кадрів відноситься передусім до класу соціальних систем. Такий висновок ми робимо на основі твердження М. Маркова, що "найхарактерніша ознака соціальних систем – їх людська природа і сутність. Соціальні системи є продуктом і разом з тим сферою діяльності людини..." [51, с. 93]. Однак, відомо багато соціальних систем, і тому важливим є визначення серед них місця системи підготовки робітничих кадрів.

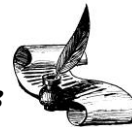
Деякі дослідники систему професійно-технічної освіти відносять до класу соціально-виробничих систем. "Соціально-виробничі системи, – зазначає В. Співак, – відносяться до спеціальних екстенціональних систем у середовищі нематеріального виробництва народного господарства, що мають соціальні, генеральні цілі та підпорядковане цим цілям виробниче середовище, яке функціонує під впливом соціально орієнтованого господарського механізму" [131, с. 73]. Підставою для

віднесення системи професійно-технічної освіти до класу соціально-виробничих систем вчений вважає: "з одного боку, наявність виробничої сфери (на відміну від чисто соціальних систем), а з іншого – специфіку цілей і господарського механізму виробничої сфери (на відміну від чисто виробничих систем, в яких соціальний фактор має внутрішню спрямованість на колектив працюючих...". На основі цього зроблено висновок про те, що головною рисою соціально-виробничих систем, яка відрізняє її від інших соціальних, є "віднесення її до сфери нематеріального виробництва при одночасній наявності власного виробництва" [131, с. 74].

Можна заперечувати висновок В. Співака про віднесення професійно-технічної освіти до класу соціально-виробничих систем. Адже, відносячи професійно-технічну освіту до класу соціально-виробничих систем, на перше місце серед цілей системи він ставить виробничу діяльність. Однак, для системи професійно-технічної освіти головною метою є професійна підготовка кваліфікованих робітничих кадрів та їх виховання, а організація виробничої діяльності – як похідна та допоміжна до неї. Таким чином, точка зору В. Співака щодо визначення місця системи підготовки робітничих кадрів серед інших соціальних систем не за всіма параметрами відповідає вимогам системного підходу, оскільки останній вимагає розглядати соціально-виробничу систему як об'єкт, що забезпечує комплексне створення умов для досягнення мети.

Згадаймо, що в педагогічній літературі набуло тлумачення професійно-технічної освіти як педагогічної системи. З цією метою звернемося до поняття "педагогічна система", характеристики її структурних та функціональних компонентів. Як зазначає Н. Кузьміна, "педагогічну систему можна визначити як безліч взаємозв'язаних структурних та функціональних компонентів, підпорядкованих цілям виховання, освіти та навчання підростаючого покоління й дорослих людей" [54, с. 70]. Для

обґрунтування приналежності професійно-технічної освіти до класу педагогічних систем визначимо (за Н. Кузьміною) фактори, які є для неї системоутворюючими, Зокрема: наявність потреби суспільства у вихованні, навчанні, підготовці певної категорії людей та накопичення суспільством інформації, яка має бути засвоєна людьми; наявність засобів, форм і методів педагогічного впливу (засобів педагогічної комунікації) на даний контингент учнів, що дозволяє реалізувати мету педагогічної системи; наявність певного контингенту людей, які мають потребу у певній підготовці, навчанні чи вихованні; наявність педагогічних працівників, які володіють конкретної педагогічною інформацією, озброєні психологічними знаннями про об'єкт педагогічного впливу [54, с. 10–15].

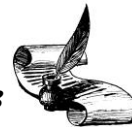
Безсумнівним є те, що системі професійно-технічної освіти властиві всі ці системоутворюючі фактори. Однак, система підготовки кадрів, на нашу думку, не може бути створена за умови відсутності ще кількох системоутворюючих факторів, зокрема: система підготовки робітничих кадрів створюється лише там і тоді, де для її функціонування є необхідна матеріально-технічна база, так як практична підготовка у змісті цієї системи посідає особливо значуще місце. Адже її завданням, як зазначав В. Ледньов, є: "формування в учнів системи умінь, що дозволяє виконувати професійні функції". Водночас, практична підготовка, за висновком цього вченого, з яким ми цілком погоджуємось, є "провідним засобом для вирішення двох центральних завдань освіти – виховання та розвитку" [46, с. 180]; система підготовки робітничих кадрів не може виникнути та функціонувати без наявності певних соціально-економічних потреб та умов. Вивчення історії підготовки робітничих кадрів в Україні дає підстави для висновку, що саме зміна соціально-економічних умов була визначальним фактором у створенні системи нижчої професійної освіти та її структурних і функціональних змін протягом всього періоду

існування; система професійно-технічної освіти виникає та успішно функціонує лише за умови адаптації її господарського механізму до конкретної економічної ситуації (планово-централізованої чи ринкової). Лише це дає можливість системі підготовки робітничих кадрів гнучко реагувати на кон'юктуру місцевих та загальнодержавних ринків праці, а також фінансового і товарного ринків; система професійно-технічної освіти не може виникнути та функціонувати без організації виробничої діяльності в закладах освіти, де здійснюється підготовка робітничих кадрів. Сама виробнича діяльність при цьому розглядається у двох взаємодоповнюючих аспектах: як база для організації виробничого навчання і виробничої практики, а також як джерело отримання додаткових позабюджетних надходжень, що є важливою умовою функціонування такої системи в умовах ринкової економіки.

Таким чином, створення та успішне функціонування системи підготовки робітничих кадрів залежить не лише від системоутворюючих чинників, характерних для педагогічної системи, а й від тих, що є характерними для виробничих та економічних систем. Тому є всі підстави класифікувати систему підготовки робітничих кадрів як педагогічну систему з навчальними, виховними та виробничими функціями.

Науковий аналіз розвитку системи професійної підготовки робітничих кадрів завжди був предметом уваги дослідників. Адже реконструкція, осмислення та систематизація цієї важливої складової історико-педагогічного процесу, пізнання її особливостей і закономірностей завжди слугували необхідною умовою розвитку педагогічної науки і практики. У ряді історико-педагогічних досліджень було розроблено певні схеми періодизації історії професійної підготовки робітників в Україні, своєрідність яких обумовлювалася рівнем розвитку тогочасної науки або конкретно-історичними політико-ідеологічними стереотипами.

Приступаючи до розгляду запропонованих у різні часи схем періодизації історії розвитку професійної підготовки робітничих кадрів, на наш погляд, передусім потрібно зупинитися на короткому огляді історіографії досліджень з цієї проблеми з метою визначити підходи до наукової оцінки різних варіантів періодизації.

У цьому зв'язку методологічного значення набуває з'ясування соціально-економічних умов та конкретно-історичних обставин появи певних досліджень. Такий підхід дає змогу глибше усвідомити не лише стан потенційних можливостей об'єктивного відтворення дійсності на кожному історичному етапі розвитку суспільства, а й допомагає уникнути помилкових висновків, пов'язаних з характером політичної кон'юнктури та ідеологічними нашаруваннями, властивими науковим розвідкам кожного історичного періоду.

Вивчення стану проблеми становлення і розвитку систем професійної підготовки робітників у філософській, історичній, педагогічній, суспільно-політичній, економічній та іншій літературі, яка виходила друком протягом більше ста років, дає можливість зробити висновок, що в сучасній вітчизняній історико-педагогічній науці бракує фундаментальних узагальнюючих досліджень із зазначеної наукової проблеми. Однак, окремі її аспекти висвітлено в низці наукових досліджень, які за своїм спрямуванням та науковим заглибленням у тему дослідження умовно можна об'єднати в п'ять груп:

1) узагальнюючі праці з усього комплексу проблем історії професійно-технічної освіти;

2) історико-педагогічні розвідки, присвячені окремим періодам, етапам або проблемам підготовки робітничих кадрів в Україні;

3) історико-педагогічні дослідження із загальних проблем розвитку народної освіти та окремих галузей педагогічних знань;

4) дослідження з історії та політології України;

5) дослідження з економіки, психології, соціології, статистики та інших наукових дисциплін, які забезпечують комплексний підхід до відтворення перебігу подій.

Причому, ввесь загал праць, віднесених до кожної із визначених груп, як вже наголошувалося, варто розглядати в контексті економічного та суспільно-політичного виміру часу.

Доведено, що дослідження останньої третини ХІХ – початку ХХ століття не містять спроб наукової періодизації історії професійної освіти і навчання промислово-ремісничих працівників. Наукове узагальнення цього феномену йшло за процесом розповсюдження професійно-технічного досвіду та фіксувало спроби створення й функціонування ремісничих училищ, професійних шкіл, профільних курсів з організації занять для поширення виробничих знань серед українського населення. Тривав збір та опис наукової інформації, здійснювалися перші спроби осмислення і наукової систематизації цього освітнього явища.

Наприкінці ХІХ – протягом першого десятиліття ХХ століття з'являються перші історико-педагогічні праці, в яких на підставі аналізу тогочасних джерел характеризується процес створення та удосконалення мережі закладів освіти, що здійснювали підготовку робітничих кадрів, висвітлюється зміст їхньої освітньої діяльності. Йдеться, насамперед, про дослідження І. Максина "Очерки развития промышленного образования в России за 1888–1908 гг.", І. Анопова "Опыт систематического обзора материалов к изучению современного состояния среднего, низшего технического и ремесленного образования в России", І. Стебута "Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование" тощо. У цих роботах, які, до речі, містять значну кількість статистичного матеріалу, на достатньому науковому рівні проаналізовано процеси, що відбувалися в системі нижчої професійної освіти, особливо

промислової, окреслено особливості й головні напрями організації навчального процесу, схарактеризовано нормативно-правове забезпечення діяльності закладів та установ професійної освіти.

Після завершення соціально-економічних катаклізмів, пов'язаних з перипетіями Першої світової і громадянської війн та жовтневого (1917 р.) перевороту на теренах України розпочинаються активні пошуки у справі розбудови систем професійної підготовки робітників. Протягом короткого часу формальної державної незалежності початку 20-х рр., яка характеризувалася певною культурною і мовною свободами та сприяла здійсненню самостійної освітньої політики, в Україні було створено унікальну систему професійної освіти, яка, відповідно до вимог свого часу, складалася з трьох ланок: нижчої, середньої та вищої, була максимально орієнтованою на потреби народногосподарського комплексу та спромоглася вдало вирішувати соціальні проблеми молодого покоління [48].

Важливими узагальнюючими працями з історії професійно-технічної освіти України цього періоду є видане у 1927 р. дослідження Я. Звягільського та М. Іванова "Професійна освіта на Україні" [27], праця Н. Авдієнко "Народна освіта на Україні" [1], наукова розвідка А. Альберштейна та В. Ястржембського "Система народньої освіти" [3], яка вийшла друком у 1929 р., розвідки С. Сірополка "Історія освіти на Україні" [124] та "Народна освіта на Советській Україні" [125], що побачили світ вже у 30-ті рр. Слід зазначити, що ці змістовні публікації аж до початку 90-х рр. було вилучено з наукового обігу.

Проте етап серйозних досліджень фундаментальних та прикладних аспектів професійно-технічної галузі освіти з відповідним оформленням наукових результатів у ґрунтовних історико-педагогічних працях збігся в часі з відбудовчими процесами, які тривали в Україні після завершення Другої світової війни. Особливого динамізму цей процес набув після створення

в 1974 р. у складі АПН СРСР Відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти, яке очолив видатний теоретик галузі академік С. Батишев.

В основу актуальних на той час історико-педагогічних робіт було покладено результати досліджень вчених-педагогів у галузі народної та професійно-технічної освіти, економіки, історії робітничого класу та колгоспного селянства. У них висвітлюється історія розвитку профтехшколи та педагогічної думки з питань підготовки кваліфікованих робітничих кадрів у соціально-економічному, політичному та культурному контексті розвитку країни. Однак, у цих дослідженнях, як і в усіх офіційних виданнях радянської доби, проблеми розвитку освітньо-виховних процесів, у тому числі і їх професійно-технічної складової, не розглядалися окремо від аналогічних проблем СРСР.

Найбільш вагомими історико-педагогічними дослідженнями цього часу є узагальнюючі наукові розробки А. Веселова "Низшее профессионально-техническое образование в РСФСР (Очерки по истории профтехобразования)" [11] і "Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования" [12], М. Весселя "Очерки об общем образовании и системе народного образования в России" [13] та, звичайно ж, творчий доробок С. Батишева і його учнів.

Комплексному висвітленню проблем історії професійно-технічної освіти в Україні присвячено працю М. Пузанова та Г. Терещенка "Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР". Аналізуючи цю роботу, доречно зазначити, що серед українських історико-педагогічних досліджень радянської доби це єдина праця, в якій зроблено спробу систематизувати історію становлення і розвитку систем підготовки робітничих кадрів з кінця XIX й до початку 80-х рр. XX століття.

Віддаючи належне розвитку науково-педагогічної думки соціалістичного періоду, не можна обминути негативних наслідків всеохоплюючого панування принципів марксистсько-ленінської методології, партійності, класового підходу та ідеологічних табу в оцінці явищ і процесів, що відбувалися в Україні протягом 30–80-х рр. минулого століття. Спотворення освітньо-педагогічної практики, ідеологічні перекручення підходів до її відображення та вульгаризація методів наукового пізнання спричинили чималі втрати, прорахунки й помилки.

Магістральним напрямом широкого масиву монографічних і дисертаційних досліджень став кон'юнктурний за своєю суттю та компліментарно-піднесений за формою викладу розгляд історії партійного керівництва різними аспектами професійно-технічної освіти крізь призму виконання партійно-радянських постанов, розпоряджень та директив у цій галузі освіти. Наступним за вагою після вдосконалення рівня політичного керівництва системою профтехосвіти серед переліку пріоритетних напрямів тогочасних історико-педагогічних досліджень було обґрунтування підвищення ролі рад, профспілок і комсомолу в справі підготовки кадрів робітничого класу. Причому, аналіз негативних явищ та проблем залишався поза увагою дослідників, а критика, якщо і лунала, то не була суттєвою та персоніфікованою. Праці часто дублювали одна одну, демонструючи вироблений авторами певний стереотип аналізу проблеми і не завжди критичне ставлення до висвітлюваної проблематики. Спрощена обробка та поверхова систематизація фактичного матеріалу, як правило, не продукували системного теоретичного узагальнення.

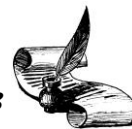
Об'єктивно оцінюючи ідеологічне спрямування великої кількості праць з проблематики партійного керівництва закладами та установами професійно-технічної освіти, зауважимо, що їхня поява все ж таки мала і позитивне значення для дослідження історії розвитку систем робітничої підготовки, оскільки

до наукового обігу автори вводили значну кількість документального та статистичного матеріалу архівного зберігання.

Падіння комуністичного режиму та здобуття Україною незалежності актуалізувало пошуки в царині розвитку систем професійної підготовки робітничих кадрів, а також необхідність наукової реконструкції й узагальнення закономірностей та особливостей їхньої генези. Кінець ХХ – початок ХХІ століття позначився зростанням уваги до проблем профтехосвіти та активізацією неупереджених історико-педагогічних досліджень. На порядку денному постало завдання реформування галузі професійно-технічної освіти у зв'язку з кардинальною зміною вимог до якості кінцевого продукту. Світова глобалізація, міжнародна конкуренція, потреби національного ринку праці почали висувати нові вимоги до кваліфікації робітників, до змісту і форм їхньої професійної підготовки. Застаріла українська система підготовки кваліфікованих робітників з її втратами й проблемами, яка і за минулих часів не повною мірою відповідала світовому рівню професійної освіти і навчання, почала суттєво гальмувати процес інтеграції країни до світового економічного та освітнього простору.

Отже, комплексні завдання прогностичного, випереджувального характеру, що постали перед економікою, освітою та безпосереднім професійним навчанням кваліфікованих робітників в Україні, значно пожвавивши науково-педагогічні пошуки, не можуть не спиратися на вітчизняний історичний досвід створення та розвитку систем підготовки робітничих кадрів. У працях визнаних сучасних корифеїв педагогічної думки Т. Десятова, Ю. Зіньковського, І. Зязюна, В. Кременя, В. Лугового, О. Ляшенка, В. Мадзігона, С. Максименка, Н. Ничкало, О. Сухомлинської, М. Євтуха, багатьох інших дослідників та організаторів інноваційної розбудови вітчизняної освіти знайшли подальший розвиток або нове тлумачення різні аспекти філософії, методології, педагогіки, психології, методики

освіти і навчання, в тому числі окремі питання історії професійно-технічної освіти України. На жаль, розробка проблем історії розвитку систем професійної підготовки робітничих кадрів в Україні, поглиблений аналіз історичних коренів тих багатоаспектних процесів, які відбуваються у вітчизняній професійно-технічній освіті, здійснюється досить повільно, а всебічне висвітлення зазначеної проблематики й досі не знаходить відображення у ґрунтовних узагальнюючих дослідженнях.

Отже, метою цієї статті є аналіз різних схем періодизації історії розвитку систем професійної підготовки робітничих кадрів в Україні.

Вивчення ряду історико-педагогічних досліджень дає змогу зробити висновок, що вперше періодизацію історії професійної підготовки робітничих кадрів було розроблено А. Веселовим у його праці "Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профтехобразования" у 1961 р. У становленні та розвитку системи професійно-технічної освіти в СРСР автор визначає п'ять основних періодів: 1) 1917–1920 рр.; 2) 1921–1929 рр.; 3) 1930–1940 рр.; 4) 1941–1958 рр.; 5) "розпочався із часу прийняття Верховною Радою СРСР Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР (кінець 1958 р.)... і триває нині" [12, с. 9].

Періодизацію історії професійно-технічної освіти в Україні вперше було розроблено у праці М. Пузанова та Г. Терещенка "Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР" у 1980 р. Автори вказали на чотири періоди в історії професійно-технічної освіти: 1) дореволюційний період (початок ХІХ століття – жовтень 1917 р.); 2) становлення радянської системи професійно-технічної освіти (1917–1940 рр.); 3) створення і розвиток системи державних трудових резервів (1940–1959 рр.); 4) подаль-

ше удосконалення професійно-технічної освіти (1959–1980 рр.) [115, с. 4–5].

Відаючи належне значущості такого висновку, зауважимо, що автори, керуючись тогочасними ідеологічними вимогами щодо висвітлення національних процесів в СРСР, під поняттям "вітчизняна професійно-технічна школа" розуміли "систему професійно-технічної освіти СРСР і, в тому числі, Української РСР" [115, с. 4].

Ряд суттєвих уточнень періодизації історії розвитку систем професійної підготовки робітників в Україні подано в монографіях та дисертаційному дослідженні І. Лікарчука "Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920–1929 рр.)", "Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи", "Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888–1988 рр.)", "Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 рр.)", оприлюднених у 1996–1999 рр.

Так, спираючись на переконливі документальні свідчення, І. Лікарчук доводить, що підвалини нижчої професійної освіти в Україні було закладено ще у Київській Русі, коли за Ярослава Мудрого було засновано школу перекладачів і переписувачів книг; традиції професійної підготовки молоді продовжилися у діяльності ремісничих цехів українського середньовіччя, коли досить розвиненою була система індивідуального учнівства; знайшли свій розвиток у козацькому суспільстві; розповсюдження технічних знань, створення ремісничих шкіл, технічних училищ, курсів і товариств стало предметом опіки земств [50, с. 38–39].

Спираючись на висновки дослідників, а також на виявлені архівні документи, І. Лікарчук конкретизує визначення хронологічних рамок першого етапу в розвитку підготовки робітничих кадрів в Україні, введених до наукового обігу М. Пузановим та Г. Терещенком.

По-перше, визначаючи нижню хронологічну рамку першого етапу, І. Лікарчук наполягає, що відлік розвитку слід розпочинати з кінця 80-х років XIX століття, а не з його початку. Аргументуючи таку думку, дослідник переконливо доводить, що майже до кінця XIX століття розвиток мережі ремісничої та сільськогосподарської освіти не набув масового характеру, а до розв'язання проблем підготовки кваліфікованих промислових кадрів царський уряд серйозно звернувся лише на початку 70-х рр. XIX століття, здійснивши в цьому напрямі протягом наступних двадцяти років ряд практичних заходів організаційно-нормативного та економічного характеру.

По-друге, закінчення першого періоду в історії професійно-технічної освіти, за І. Лікарчуком, відбулося у 1920-му, а не у 1917-му р., як це визначали М. Пузанов та Г. Терещенко, тому що за умов виснажливої громадянської війни та боротьби за українську державність розбудовувати систему робітничих кадрів було просто неможливо. А з початку 1920 р. розпочався наступний період, на початку якого, завдяки умовам короткого часу відносної державної самостійності, в Україні було створено унікальну систему нижчої професійної освіти, що була максимально орієнтована на потреби народногосподарського комплексу, спромоглася вдало вирішувати соціальні проблеми молодого покоління та стала складовою частиною єдиної освітньої системи держави.

Також І. Лікарчук наполягає на необхідності уточнення ще одного періоду розвитку профтехосвіти. Йдеться про етап, що розпочався з 1959 року, коли закладалися підвалини сучасної системи професійно-технічної освіти. Зазначимо, що верхньою межею цього періоду М. Пузанов і Г. Терещенко вважають 1980 р., коли у СРСР було прийнято законодавчі документи, які вперше включили професійно-технічну освіту до єдиної системи народної освіти СРСР.

Заперечуючи це твердження, І. Лікарчук наголошує, що інтеграція системи підготовки робітничих кадрів у державну систему народної освіти сталася ще у 1920 р., коли на першій Всеукраїнській нараді у справі народної освіти обговорювалося та було прийнято "Схему народної освіти УСРР". Відповідно до цієї схеми система професійної освіти оголошувалася складовою частиною всієї освітньої системи України і поділялася на нижчу (масову) і вищу школи, що й було закріплено у Кодексі Законів про народну освіту УСРР, прийнятому в 1922 р.

Прийняття в 1973 р. "Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту" практично не вносило змін до змісту та організації роботи закладів освіти, де здійснювалася підготовка робітничих кадрів. Реальні зміни розпочалися лише з початку 90-х років з розгортанням ринкових процесів в економіці держави. Виходячи з цього, автор вважає, що закінчення зазначеного періоду припадає на початок 90-х років, коли, крім економічних, склалися ще й політичні умови щодо формування нової системи підготовки робітників.

Таким чином, на підставі свого дослідження, І. Лікарчук визначає такі основні періоди в розвитку систем професійної підготовки робітничих кадрів в Україні так:

– перший – з кінця 80-х рр. ХІХ століття – до 1920 р. Після прийняття "Основних положень про промислові училища" в Україні, як і у всій Росії, розпочалося створення систем промислової, сільськогосподарської та жіночої освіти. Ці системи існували до 1917 р. Впродовж 1917–1920 рр. жодному з урядів, що діяли на території України, не вдалося створити будь-яку систему професійно-технічної освіти;

– другий – 1920–1929 рр. Період створення та становлення української системи нижчої професійної освіти. Він закінчився прийняттям урядових та партійних рішень про уніфікацію освітніх систем Росії в Україні;

– третій – 1929–1940 рр. Підготовку робітничих кадрів було підпорядковано господарським Наркоматам. Існували галузеві системи підготовки кваліфікованих робітників;

– четвертий – 1940–1959 рр. У цей час була створена й діяла державна система трудових резервів, яка забезпечувала потреби народногосподарського комплексу країни у кваліфікованих робітничих кадрах;

– п'ятий – 1959–1991 рр. Упродовж цього періоду утвердився єдиний тип закладів освіти, де здійснювалася підготовка робітничих кадрів – середні профтехучилища; відбувся перехід до єдиних навчальних планів та програм; професійно-технічна і народна освіта інтегрувалися в єдину систему;

– шостий – розпочався з 1991 р., з часу проголошення незалежності України. Нині тривають пошуки власного шляху розбудови системи професійно-технічної освіти, її адаптація до ринкової економіки, приймається перший в історії України Закон "Про професійно-технічну освіту" [50, с. 42–43].

Подібну періодизацію І. Лікарчук пропонує і в наступних працях, присвячених дослідженню історії професійної підготовки робітничих кадрів в Україні [113].

Погоджуючись в основному з періодизацією, запропонованою І. Лікарчуком, серед ознак сучасного періоду розвитку системи, на наш погляд, треба звернути особливу увагу на його трансформаційний характер, тобто такий, що передбачає здійснення не тільки удосконалення виду і форми об'єкта, а й потребує суттєвих змін істотних властивостей [61, с.4–5].

Встановлено, що в ряді досліджень з історії професійної підготовки робітників здійснювалися спроби визначити та обґрунтувати етапи, з яких склалися основні періоди становлення, функціонування і розвитку різних систем освіти й навчання робітничих кадрів в Україні. Такі праці, певною мірою конкретизуючи та збагачуючи наші знання про відомі події, сприяють відтворенню більш повної та об'єктивної істо-

рії вітчизняної практики підготовки робітників, допомагають по-новому оцінити здобутки та прорахунки суперечливих процесів, які точилися навколо та всередині професійно-технічної освіти.

Наприклад, у дисертаційній роботі Н. Іванцової, присвяченій висвітленню розвитку професійної робітничої освіти без відриву від виробництва, що здійснювалося в Україні у 1921–1930 рр., обґрунтовуються етапи цієї підготовки. Виокремлення етапів автор зумовлює характером соціально-економічних основ та особливостями тогочасної моделі української економіки, а також динамікою процесів політичної централізації і поступової втрати республікою економічної й політичної незалежності [31].

Зазначаючи, що реалізація більшовицької політики прискореної модернізації народного господарства значно активізувала вирішення кадрового питання та ініціювала створення широкої мережі закладів професійної робітничої освіти, автор виділяє такі етапи: 1) 1921–1922 рр. – в країні розпочалося економічне пожвавлення, і виникла гостра потреба в кваліфікованих кадрах та почався швидкий розвиток мережі професійної освіти дорослих; 2) 1923–1926 рр. – уповільнення темпів виробництва і згортання освітніх закладів; 3) 1928–1929 рр. – розгортання масового промислового будівництва і виникнення знову проблеми масової робітничої освіти; 4) 1929–1930 рр. – активні пошуки шляхів удосконалення професійної робітничої освіти [30, с. 16].

Серйозне обґрунтування відповідних етапів розвитку системи професійної підготовки робітничих кадрів протягом 1969–1994 рр. наведено в дисертаційному дослідженні О. Коханка [41]. На основі узагальнення результатів свого вивчення автор визначає п'ять етапів розвитку підготовки кваліфікованих робітників із середньою освітою в професійно-технічних навчальних закладах України. При цьому в основу визначення етапів

покладено ознаки, які характеризують розвиток змісту і форм організації навчально-виробничої діяльності в закладах профтехосвіти нового типу, а також забезпечення нормативно-правової і навчально-методичної бази цього процесу. Хронологічними рамками та особливостями цих етапів, на думку автора, є:

1) 1949–1968 рр. – створення і становлення гірничо-промислових профтехучилищ; організація технічних училищ; реорганізація закладів профтехосвіти в міські та сільські ПТУ (1959–1965 рр.); прийняття Закону "Про реорганізацію державних трудових резервів у державну систему професійно-технічної освіти" (1968 р.); пошук шляхів поєднання загальноосвітньої і професійної підготовки;

2) 1969–1975 рр. – перехід до підготовки кваліфікованих робітників з середньою освітою; створення Державного комітету професійно-технічної освіти (1969 р.); заснування та становлення СПТУ як навчальних закладів нового типу; пошук організаційно-педагогічних форм загальноосвітньої підготовки і її поєднання з професійним навчанням, оптимізація виробничої практики в середніх профтехучилищах різного профілю; організація одночасного навчання учнів у профтехучилищах (з дворічним терміном навчання) і вечірніх (змінних) школах (починаючи з 1971–1972 навчального року); вдосконалення навчально-планової документації та обґрунтування вимог до навчально-методичної літератури; прийняття типового Положення про науково-технічну інформацію в системі ПТО (1971 р.);

3) 1976–1983 рр. – удосконалення змісту і форм організації навчально-виховного процесу в СПТУ; нормативно-правове забезпечення основних напрямів діяльності СПТУ, зокрема, положень про ПТНЗ, про конкурси професійної майстерності, про бібліотеку (1976 р.); організація середніх вечірніх (змінних) профтехучилищ (1978 р.); перехід до науково обґрунтова-

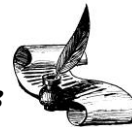

ної організації методичної роботи (1976 р.); визначення порядку поширення передового досвіду в системі профтехосвіти (1979 р.); прийняття положень про методичну роботу (1980 р.), про внутрішній контроль; затвердження кваліфікаційних характеристик керівників та інженерно-педагогічних працівників (1977 р.); прийняття Положення про майстра виробничого навчання (1978 р.); визначення порядку навчально-методичного забезпечення ПТНЗ (1977 р.); посилення уваги до самоосвіти інженерно-педагогічних працівників (1978 р.); надання педагогічним радам ПТНЗ права дозволу вступу випускників до денних навчальних закладів (1979 р.);

4) 1984–1990 рр. – утвердження СПТУ як єдиного типу ПТНЗ (1984 р.); подальше вдосконалення нормативно-правової бази шляхом прийняття положень: про СПТУ, про базове підприємство, про виробничу практику, про класного керівника (1985–1986 рр.); перехід до комп'ютеризації навчального процесу (1985 р.); затвердження підготовки за новим переліком професій (1987 р.); розробка уніфікованих програм із споріднених професій (1987 р.); впровадження нових навчальних програм (1988 р.); надання профтехучилищам права здійснювати перепідготовку робітничих кадрів; передача відомчих училищ до системи Держкомітету з ПТО;

5) 1991–1994 рр. – пошуки шляхів реформування системи ПТО відповідно до програми "Освіта (Україна ХХІ століття)"; створення нових організаційно-педагогічних форм підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. Починаючи з 1991 р. відбувається зниження уваги до системи ПТО збоку державної влади, погіршується загальноосвітня підготовка учнів у профтехучилищах, зменшується кількість абітурієнтів та випускників ПТНЗ; здійснюється перехід до багаторівневої ступеневої системи навчання в закладах профтехосвіти [40, с. 11–15].

Отже, розгляд запропонованих схем періодизації історії розвитку підготовки робітничих кадрів доводить необхідність

подальшого вивчення та узагальнення досвіду розбудови систем професійної освіти і навчання, а також удосконалення підходів до її наукового узагальнення.

Особливого аналізу та наукової деталізації, на нашу думку, потребує сучасний період історії розвитку професійно-технічної освіти, який розпочався в 1991 р. Насамперед, мова йде про вплив на систему професійної робітничої підготовки економічної кризи кінця 90-х рр. XX століття та світової економічної кризи, що розпочалася у 2009 р.; міжнародних та вітчизняних соціально-економічних і політичних чинників – процесів міжнародної глобалізації, світової конкуренції, перетворень у зовнішньому та внутрішньому ринках праці, факторів державної політичної нестабільності, погіршення демографічних процесів, трансформаційних прагнень та реформаційних спроб всередині системи тощо.

Розділ II

НИЖЧА ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА У 1920–1929 рр.

Після громадянської війни на території Російської імперії утворилося 13 держав. Незалежність здобули: Польща, Фінляндія і три країни Балтії. Усі інші стали псевдодержавами й були регіональними відгалуженнями єдиної системи влади. Наприкінці 1922 р. з'явилася держава з безнаціональною назвою – Радянський Союз.

У вказаний період в радянських республіках, так само, як і в середовищі діячів міжнародного робітничого руху, ще були досить поширені сподівання на близьку світову революцію. На перший погляд, для таких настроїв малися всі підстави: в Європі успішно розгорталася робота Комінтерну, повоєнні труднощі (особливо в країнах, які зазнали поразки в першій світовій війні) сприяли піднесенню робітничого та селянського руху тощо. І все ж дедалі очевиднішою ставала нагальна потреба в мирній обстановці, яка б дала змогу країні загоїти рани, отримані під час багаторічних воєнних дій. В особливо скрутному становищі перебувала Україна, на території котрої війна безперервно точилася з 1914 р. по 1920 р.

На початку 20-х рр. основна частина українських земель входила до складу Української СРР – однієї з тринадцяти держав, що виникли на уламках колишньої Російської імперії. Площа України становила тоді 452 тис. кв. км., а її населення, за даними перепису 1920 р. – 25,5 млн. чоловік. Із цієї кількості на селі проживало 20,9 млн., в місті – 4,6 млн. чоловік.

У той же час значну частину українських земель після невдалої для радянських республік війни 1920 р. контролювала Польща. Вона захопила Східну Галичину, яка раніше належала Австро-Угорщині, а також ряд етнографічних українських земель зі складу колишньої Російської імперії – як частково колонізованих (Холмщина, Підляшшя, Посяння), так і з майже однорідним українським або українсько-білоруським населенням (Західна Волинь, північно-західні райони Полісся). Інкорпоровані в Польську державу, Східна Галичина, Західна Волинь і поліські райони утворили новий географічний регіон – Західну Україну. Проведений у 1931 р. перепис населення показав, що на цій території проживало 8,9 млн. чоловік, у тому числі 5,6 млн. українців і 2,2 млн. поляків.

Під час розпаду Австро-Угорщини Румунія захопила одну з провінцій цієї імперії – Буковину з центром у Чернівцях. Більшість населення в її північній частині становили українці. Майже одночасно румунський уряд окупував Бессарабську губернію, в північній частині якої (Хотинщині) теж переважало українське населення. Закарпатська Україна за часів австро-угорської монархії входила до складу угорських коронних земель, а тому після проголошення самостійності Угорщини увійшла в її межі. Після ліквідації радянської Угорщини Закарпаття перейшло до Чехословаччини.

В Україні, як і в Росії, з приходом до влади більшовиків було запроваджено політику воєнного комунізму. На той час у Росії гостро постала проблема нестачі продуктів харчування, що було першочерговим для виживання більшовицької влади. Тому Кремль у постанові "Про продовольчу політику" і наполягав на поширенні в Україні власного досвіду монополізації продовольчих ресурсів державою.

Політика воєнного комунізму включала: проведення повної націоналізації усіх підприємств; мілітаризацію праці, тобто все доросле населення зараховувалося до спеціальних трудових

армій, які направлялися на відбудову заводів, фабрик; абсолютний централізм економічного і політичного життя – місцеве самоврядування не визнавалося, усе вирішувалося виключно провладною верхівкою; введення продрозверстки; скасування товарно-грошових відносин і заборону приватної торгівлі; натуралізацію оплати праці та зрівняння в її розподілі.

Воєнний комунізм був спробою безпосереднього переходу до виробництва й розподілу на комуністичних засадах – без приватної власності, ринку і товарно-грошових відносин. Звичайно, ця спроба повністю провалилася, спричинивши цілковитий занепад промисловості та сільського господарства, підірвавши матеріальну зацікавленість виробників у результатах своєї праці. Від такої політики особливо постраждала Україна: її багаті природні та продовольчі ресурси почали нещадно експлуатуватися більшовиками.

Воєнні дії, які точилися на території України майже безперервно протягом семи років та воєнно-комуністична політика, завдали величезної шкоди народному господарству республіки. Розруха вразила велику машинну індустрію, залізорудну й вуглевидобувну промисловість, металургію, обсяг продукції якої на кінець громадянської війни становив близько 5% довоєнної (із 57 доменних печей у 1921 р. діяла тільки одна – на Петровському заводі в Єнакієвому). У 1913 р. в Україні виплавили 187 млн. пудів чавуну (майже три чверті загально-російського виробництва), а в 1920 р. – лише 900 тис. пудів. Того ж року виробництво сталі становило 1,7%, прокату – 1,8%, видобуток вугілля в Донбасі – 22% довоєнного рівня. Занепавав залізничний, річковий, морський транспорт. За роки запеклих битв було виведено з ладу третину залізничних колій і майже дві третини залізничних мостів. Тікаючи з чорноморських портів, французькі окупанти й білогвардійці захопили з собою всі пароплави.

У стані глибокого занепаду перебували провідні галузі легкої та харчової промисловості України. Робітничий клас України ще ніколи не зазнавав голодування в таких масштабах. До того ж епідемії висипного тифу та інших хвороб – постійні супутники недоїдання – укладали десятки тисяч людей в могилу. Рятуючись від голоду, маса робітників залишала міста й ішла в села.

Наслідками запровадження "воєнного комунізму" стали масові селянські антибільшовицькі повстання, що охопили значну територію України, та повний занепад селянських господарств. Найбільшою була Повстанська армія Н. Махна. В. Ленін розумів, що подальше проведення такої політики може призвести до селянської війни.

Х з'їздом РКП(б) 8 березня 1921 р. було схвалено "Проект постанови ЦК про заміну розкладки натуральним податком". Прийняття цього проекту було викликано тим, що країна перебувала на межі економічної катастрофи, оскільки політика "воєнного комунізму" повністю заперечувала ринкові відносини.

Отже, незважаючи на формальну незалежність УСРР, її економіка від самого початку була інтегрована в російську, а в деяких сферах навіть виступала донором. Уряд радянської України очолювали діячі, яких не можна було назвати "українськими комуністами" – це були діячі РКП(б) на території України.

Щоб не допустити створення української держави із власною економікою, політикою й освітою, навіть на федеративних засадах, у роки революції 1917–1920 рр. російський буржуазний, а потім і більшовицький уряд почав застосовувати практику заборон українства, збройних агресій, а потім, знову ж таки, тактику перекупу української освіченої еліти, яка, сприйнявши російську культуру й мову та зливаючись із панівною

вже більшовицькою російською верхівкою, служила його культурі й державі.

Відомо, скільки офіційних і неофіційних заборон зазнало українство тільки за царів. Лише на початку ХХ ст., зокрема в 1908 р., таємним розпорядженням уряду було заборонено вживати в назвах усі похідні слова від слова "український". У таємному документі від 4 лютого 1914 р. приписувалось заборонити слово "український" в шкільних підручниках, лекціях, газетах, виданнях. Навпаки, потрібно було, пояснювати, що слово "україна" означає "окраїна" Російської чи Польської держави, а зовсім не означає "край", "країна", тобто держава. Тому не можна говорити, що це був народ український, який жив у своїй країні під назвою Україна, а треба було всіх переконувати, що була і є "единая русская народность", до якої належать малороси, білоруси і великоруси, котрі мали спільну мову – російську. Тільки, мовляв, у Малоросії вона була зіпсована "полонізацією" [146, с. 27]. Ще на початку ХХ ст. міністр внутрішніх справ Росії П. Столипін писав, що "історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, який нині зветься українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою... на автономних національно-територіальних основах" [21, с. 85]. Ця ж тенденція тривала і в роки радянської влади.

Сутність дійсних інтересів радянської Росії щодо України з вражаючою відвертістю та особливим цинізмом відображено у настанові сподвижника і однодумця В. Леніна – Л. Троцького до більшовицьких агітаторів часів Української революції. "Без Украины нет России, – говорив він. – Помните, что так или иначе нам необходимо вернуть Украину России. Без украинского угля, железа, руды, хлеба, соли, Черного моря Россия существовать не может, она задохнется, а с ней и советская власть, и мы с вами. Идите же на работу, трудную, ответственную работу. Конкретно, ваша задача сводится к следующему:

1. Не навязывать украинскому крестьянину коммуны до тех пор, пока наша власть не окрепнет.

2. Осторожно заводить ее в бывших имениях под названием артелей или товариществ.

3. Утверждать, что в России нет коммуны.

4. В противовес "самостийнику" Петлюре и другим, говорить – что Россия тоже признает самостийность Украины, но с советской властью, а Петлюра продает Украину буржуазным государствам.

5. Так как нам необходимо обезоружить всех повстанцев, чтобы они снова не обратились против нас, а то обезоруживание вызовет недовольство среди крестьянских масс – необходимо внушать, что среди повстанцев большинство деникинцев, буржуев и кулаков.

6. Труднее дело обстоит с Петлюрой, так как украинское крестьянство на него и надеется. Нужно быть осторожными. Только дурак или провокатор без разбора везде и всюду будет твердить, что мы воюем с Петлюрой. Иногда, покуда не разбит Деникин, выгодно распускать слухи, что советская власть в союзе с Петлюрой.

7. Если будут случаи грабежей в Красной Армии, то их необходимо сваливать на повстанцев и петлюровцев, которые влились в Красную Армию. Советская власть постепенно расстреляет всех петлюровцев, махновцев и повстанцев потому, что они вредный элемент, и это будет явным доказательством не только строгой революционной дисциплины, но и суровой карой за грабеж.

8. Так как правительство России вынуждено вывозить хлеб Украины, то на вашей обязанности, товарищи, объяснить крестьянам, что хлеб возьмут только с кулаков и не для России, а для бедных украинских крестьян, для рабочих и Красной Армии, которая изгнала Деникина из Украины.

9. Старайтесь, чтобы в Советы и Исполкомы вошло большинство коммунистов и сочувствующих.

10. Принять все меры к тому, чтобы на Всеукраинский съезд Советов не попали такие от волостей, которые могут примкнуть на съезде к нашим врагам, и таким образом избрать правительство Украины не из коммунистов-большевиков.

Отправляясь ныне на работу в Украину, помните, что вам здесь передавалось, не забудьте этих моих десяти заповедей: они во многом вам помогут, кроме того, знайте, что для достижения намеченной цели все средства одинаково хороши. Ни на одну минуту не забывайте, что Украина должна быть нашей, и нашей она будет только тогда, когда будет советской, а Петлюра вышиблен из памяти народа навсегда.

Желаю вам полного успеха и счастливого пути" [141, с. 113–115]. Уся епоха радянської влади була спрямована на здійснення цієї мети.

Разом з тим державний устрій України на початку 20-х рр. мав свою специфіку. У результаті наполегливої боротьби за суверенітет 28 грудня 1920 р. VIII Всеросійським з'їздом Рад і 2 березня 1921 р. V Всеукраїнським з'їздом Рад був затверджений договір між РСФСР та УСРР. Із факту колишньої приналежності України до Російської імперії, як констатувалось у цьому документі, для УСРР не впливало ніяких зобов'язань [25, с. 9]. Ця історична колізія засвідчила формальне надання Україні статусу незалежної держави. Формальна незалежність від Росії, незважаючи на величезну різницю між її формою та змістом, дала змогу Україні протягом наступних чотирьох-п'яти років певною мірою користуватись освітньою, культурною та мовною автономією.

Впровадженню власної політики в галузі освіти і виховання підростаючого покоління сприяла також українізація, що розпочалась в Україні з 1919 р. [19, с. 257]. Розглядаючи процеси українізації, слід відзначити два аспекти, що характери-

зують її вплив на формування оригінальної системи професійної освіти в Україні. По-перше, політика коренізації розширювала можливості для підвищення культурного рівня населення, сприяла активізації духовної творчості, зростанню національної самосвідомості українського народу. По-друге, українізація сприяла розвитку економіки України, що стимулювало притік молоді до лав робітничого класу [42, с. 148], а також значно прискорювала процес підвищення загальної культури населення.

Руйнівні наслідки громадянської війни та воєнного комунізму на початку 20-х рр. призвели до масової депролетаризації населення. Як наслідок, у 1920 р. Україна мала лише 260 000 заводських робітників [42, с. 105]. У той же час в економічному житті держави відбувалися процеси, що вимагали значного збільшення кількості кваліфікованої робочої сили. Цього потребувало, насамперед, запровадження нової економічної політики з її ринковими елементами, відбудова народного господарства, індустріалізація, колективізація та кооперування сільськогосподарського виробництва, розробка та реалізація великих державних господарсько-економічних проектів.

Нестача кваліфікованих робітничих кадрів ускладнювалася ще й тим, що в період воєнно-комуністичних відносин праця розглядалась як обов'язкова державна служба, а відсутність необхідної кількості робітників компенсувалася за рахунок примусової мобілізації трудових ресурсів. Застосування господарського розрахунку, навіть в обмеженому варіанті, передбачало, з одного боку, розв'язання господарських завдань меншою кількістю працюючих, а з другого – підвищення продуктивності їхньої праці. Ці завдання можна було вирішити лише шляхом поліпшення якісних характеристик трудового потенціалу, підвищенням рівня професійної кваліфікації працюючих.

Гостроту проблеми браку кваліфікованих робітників підкреслюють численні факти тих часів. Так, 7 жовтня 1920 р. Півдбюро ВЦРСП звернулося до Укрголовпрофосвіти з таким проханням: "Для Донбасу терміново необхідні кваліфіковані робітники у таких обсягах: забійників – 10800 осіб; майстрових – 1500 осіб; інших підземних працівників – 18000 осіб; працівників на поверхні – 3500 осіб; усього – 34700 осіб" [50, с. 138]. Укрголовпрофосвіта та Центральний комітет комуністичної спілки молоді України 12 липня 1920 р. опублікували звернення "До всієї робітничої молоді України". У ньому, зокрема, зазначалось: "...У нас майже немає кваліфікованих робітників. Багато загинуло в громадянській війні, інші – розбрелись по селах. Існує велика потреба, без них не побудувати червоної промисловості, як без червоних командирів не створити Червоної армії..." [Там само]. Привертає увагу те, що фронт промисловості ототожнювався з фронтом військовим, а роль кваліфікованого робітника – з роллю червоного командира, що на той час було досить привабливим для молоді, особливо сільської.

На розвиток системи підготовки робітничих кадрів великий вплив справили процеси, що відбувались у структурі суспільної праці. Справа в тому, що впровадження ринкових відносин в економіку призвело до створення в Україні в 20-х рр. майже класичного ринку праці: на ґрунті поєднання державних методів регулювання трудових відносин та вільної конкуренції, де взаємодіяли покупці робочої сили в особі державних, кооперативних, приватних підприємств та її продавці – робітники, селяни, службовці. Одним із наслідків формування ринку праці було зростання безробіття серед населення України. Так, на 1 жовтня 1921 р. у 7 губерніях України налічувалося 13,8 тис. безробітних, в січні 1922 р. – 26 тис., на 1 жовтня – 71 тис. осіб. Протягом 1923 р. кількість безробітних в Україні збільшилась на 92 тис. й у січні 1924 р. складала 184 тис. осіб [7, с. 39]. Таке різке збільшення кількості безробітних було передусім

пов'язане з неузгодженістю процесів вивільнення, перерозподілу та працевлаштування робітників, що мали місце в попередній економічній системі, з подальшою економічною політикою, і як результат – господарським станом. Таку форму безробіття можна класифікувати як змушене структурне безробіття. Його передумовами є зміни у структурі суспільного попиту на робочу силу в результаті науково-технічних, технологічних зрушень і змін у структурі споживчого попиту. Структурне безробіття має триваліший характер, ніж фрикційне. Характеризуючи цей тип безробіття, дослідники проблеми зазначають: якщо фрикційне безробіття передбачає наявність навичок, які можна продати, то люди, які втратили роботу внаслідок структурних змін, не зможуть одержати її без попередньої перепідготовки, додаткового навчання, а то й зміни місця проживання. Відтак, зростання безробіття серед населення України також потребувало значних перетворень у системі професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів.

Зміни, які відбувались у сільськогосподарському виробництві також належали до соціально-економічних факторів впливу на формування системи професійної підготовки робітників. Серед них визначаємо такі: зміни у соціальній структурі селянства та його майнова диференціація; законодавче закріплення права на експлуатацію землі із сільськогосподарською метою; державні заходи щодо забезпечення сільгоспвиробництва інвентарем, робочою та продуктивною худобою, насінням, агротехнічним обслуговуванням, машинами; запровадження єдиного сільгосподатку; кооперування сільськогосподарського виробництва. Розкриємо окремі з цих чинників у їхньому взаємозв'язку зі становленням і розвитком системи нижчої професійної підготовки.

Зазначимо, що у 1923 р. в основному було завершено роботу щодо перерозподілу земельних ресурсів. Тривала соціальна диференціація селянства, основною причиною якої стала

очевидна відмінність у землекористуванні. Головною фігурою на селі утвердився селянин-власник [82, с. 18–20]. Це призвело до виникнення великої кількості дрібних селянських господарств, не забезпечених тягловою силою і реманентом. Якщо на початку 20-х рр. в Україні таких господарств було понад мільйон, то в 1923 р. їх налічувалось уже близько 4.8 млн. Кількість робочої худоби в таких господарствах зменшилась з 45,5% у 1917 р. до 19,2% в 1921 р. Саме з цієї причини незаможні селяни змушені були повністю або частково здавати власну землю в оренду, а самі йти в найми. Природно, що наймана сільськогосподарська праця передбачала набагато ґрунтовнішу професійну підготовку. Інша частина незаможного селянства переходила до міста, де також необхідно було здобувати певну робітничу кваліфікацію. Крім цього, розпорошення селянських господарств зумовило зміну запитів сільськогосподарського трудівника стосовно обсягу професійних знань. Власникові дрібного господарства потрібна була спеціалізація не лише в одній "вузькій" галузі, а поглиблені знання сільськогосподарського виробництва в цілому. Такі знання могла дати лише система нижчої професійної освіти, яка би базувалася на державних засадах і гарантіях.

Новий поштовх розвитку системи підготовки кваліфікованих кадрів для села дали процеси кооперації, що розпочалися після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). Кооперування селянства ставало для держави найважливішим економічним завданням. Вважалося, що воно забезпечить і технічну реконструкцію села, адже однією з умов кооперування сільського господарства було залучення до сільгоспвиробництва техніки. Якщо на початку 1921 р. радгоспи України володіли 26 тракторами, 2300 збиральними машинами, 200 молотарками, 2600 плугами, 4200 боронами, 500 культиваторами, то вже 1928 р. в Україні працювали 5453 машинно-прокатних пункти, що мали близько 29 тисяч сільськогосподарських машин [110, с. 68]. Очевидно,

що для обслуговування цієї техніки потрібні були трактористи, металісти, будівельники. Водночас, за переписом 1926 року в державних радгоспах кваліфіковані робітники склали лише 10,6%, напівкваліфіковані – 4% [50, с. 141]. Отже, підготовка робітників для обслуговування нової техніки висувалася в якості одного з першочергових соціально-економічних завдань тогочасної держави.

Підкреслюючи значення економічних чинників для розвитку нижчої професійної освіти, відзначимо, що великий вплив на її створення і вдосконалення мало злиденне становище дітей та підлітків. У результаті війн, громадянської смуги, повного розорення окремих місцевостей з'явилися сотні тисяч безпритульних різного віку. Неврожай і голод у Надволжжі та на півдні України 1921 р. значно ускладнили їхнє становище. Тому українська держава змушена була створювати таку систему освіти, яка, розв'язуючи проблеми навчання, водночас могла б якоюсь мірою забезпечити соціальний захист дітей та юнацтва. Таким захистом для них стала система соціального виховання. Проте для підлітків більш дорослого віку необхідно було створити таку форму набуття освіти, яка б сприяла їхній швидкій адаптації на виробництві, давала б можливість продовжувати освіту, забезпечувала хоча б мінімальні соціальні гарантії. Адже, за даними В. Гайдукевич, починаючи з 1921 р. кількість безробітної молоді, зареєстрованої на біржі праці, постійно зростала, головним чином за рахунок підлітків із пролетарських сімей. Так, у жовтні 1922 р. на дев'ятнадцяти біржах праці було зареєстровано 5761 безробітних, з яких 10,3% становили підлітки. Характерним є те, що майже 68% з них ще зовсім не мали виробничого досвіду. Головна причина такого безробіття - відсутність у них робітничої кваліфікації [16, с. 15–17]. За цих обставин примусовий принцип залучення підлітків у систему соціального виховання виявився неможливим. Необхідно було створити умови для здобуття робітничої кваліфікації й отри-

мання освіти, які би будувалися на засадах економічного заохочення і твердих соціальних гарантій.

Таким чином, аналіз наведених фактів дає підстави для висновку про те, що на початку 20-х років в Україні постала нагальна потреба у створенні системи професійної освіти, яка б відповідала потребам тогочасного соціально-економічного розвитку. З цього приводу М. Скрипник говорив так: "... в особливостях нашої української системи... немає ні атома, що відповідав би особливостям нашого українського культурного і національного процесу. Особливості в нашій системі виникли з нашого розуміння процесу формування людини як свідомого учасника побудови соціалізму, відповідно до нашого господарчого процесу" [126, с. 9].

Зупинимось на питанні про місце системи підготовки робітничих кадрів в освітній системі України в 1920–1929 рр. Аналізуючи сутність тогочасного тлумачення поняття "система освіти", варто звернутися до окремих історико-педагогічних досліджень. "Система народної освіти, – зазначав М. Скрипник, – це сума всіх елементів, з яких складається культурне життя країни (організаційних форм, освітніх установ та організацій, методів роботи в них, завдань тощо)" [126, с. 3]. До таких елементів відносилися: "школи всіх видів і форм, різні засоби ідейного оброблення дитячого і дорослого населення: клуби, читальні, бібліотеки, радіо, кіно, преса, література, театри тощо..." [126, с. 6]. Ці елементи були "зв'язані між собою певними принципами". А. Альберштейн та В. Ястржембський дають таке визначення цих принципів. По-перше, "утворити технічну людину..., озброєну останніми досягненнями науки й техніки, здібну, з максимальною ініціативою і творчістю в колективній праці опанувати всі багатства й сили природи техніки, підкорити й максимально використати їх для суспільства". По-друге, система освіти мала "орієнтувати на майбутнє, з розрахунком на швидкий темп розвитку економіки, на підго-

товку піонерів нового будівництва, з нечуваними досі масштабами і темпом на шляху до нових господарських та культурно-соціальних форм". По-третє, підвалиною цієї системи, відповідно до тодішньої ідеології, мало бути класове виховання та усвідомлення того, що освіта є складовою усього процесу соціалістичного будівництва [3, с. 25].

Таким чином, до системи освіти України 20-х рр. були віднесені не лише заклади та установи, що здійснювали навчальний процес, але й інші суб'єкти ідеологічного впливу на людину, адже радянська влада потребувала міцного ідеологічного забезпечення. У зв'язку з цим, не можна не погодитися із твердженням О. Сухомлинської, що в Україні 20-х рр., порівнюючи із РСФСР, "твориться складніша система освіти" [57, с. 154]. Її структурними складовими стали системи "соціального виховання, професійної освіти, наукової діяльності, політико-освітньої роботи" [3, с. 317].

Розгляд документів нормативно-правового характеру, насамперед, Кодексу Законів про народну освіту УСРР (листопад 1922 р.) [35], дає підстави для висновку, що кожна з цих підсистем була водночас самостійною системою, зі своєю певною специфікою – конкретну мету, завдання і зміст, а також певну технологію реалізації. Так, основним завданням профтехосвіти освіти було: "а) продукція всіх видів кваліфікованої робочої сили, необхідної для відбудови народного господарства та для соціалістичного будівництва; б) скерування всієї культурно-освітньої роботи по ідеологічних шляхах кермуючого класу – пролетаріату" [35, с. 880]. Система професійної освіти України поділялась на нижчу (масову), середню та вищу школи, що "обумовлюють ступінь необхідної кваліфікації в різних фахах (спеціальностях)" [там само]. З огляду на визначення місця і ролі системи підготовки робітничих кадрів в українській освітній системі у нормативних документах тієї доби можна сформулювати такі висновки: а) нижча професійна освіта була скла-

довою частиною системи освіти України; б) нижча професійна освіта водночас була самостійною системою з конкретною метою, завданням та змістом своєї діяльності; в) система нижчої професійної освіти мала тісні зв'язки з іншими ланками освітньої системи України, що характеризувалися, насамперед, спільними методологічними засадами її діяльності, мали однакові цілі й механізми реалізації.

Професійна підготовка кваліфікованих робітничих кадрів у зазначений період мала необхідну системоутворюючу рису: чітку цільову зорієнтованість професійно-технічних навчальних закладів. Вона визначалася як "підготовка кваліфікованих робітників у даній галузі господарства та державного будівництва, що мусить охопити собою всю масу підлітків Республіки від 15 до 17 років, та тих, що пройшли семивічну школу соціального виховання, як і тих, що її не пройшли, а також зайнятих в індустріальних та сільськогосподарських виробництвах" [35, с. 891]. Відповідно до цього, система нижчої професійної освіти передбачала діяльність навчально-виховних закладів, у яких здійснювалася первинна професійна підготовка на базі школи соціального виховання та мережі закладів, де робітничу кваліфікацію могли здобути працюючі підлітки (ОПОРМОЛ), а також доросле населення (ОПОР).

Випускники навчальних закладів системи нижчої професійної освіти мають можливість вибору одного з двох шляхів у своєму майбутньому житті: продовжувати навчання у вищій професійній школі (технікум або інститут) або йти на виробництво [95, с. 9]. Задля цієї мети в основу системи отримання професійної освіти було покладено "наступність практичної кваліфікації". Кодекс Законів про освіту (1922 р.) передбачав: "Види профосвітніх шкіл мають за своє завдання – на противагу дореволюційному штучному поділу школи на ступні (нижчу, середню, вищу) – інтереси господарського та культурного життя, що обумовлюють ступінь необхідної кваліфікації в різ-

них фахах (спеціальностях)" [35, с. 882]. Відповідно встановлювалися за ступенями кваліфікації види "нормальної професійної школи": профшкола, технікум, інститут. Закінчення кожного із цих типів освітніх закладів означало одержання не певного рівня освіти, а певного рівня "робітничої кваліфікації", що було найбільш актуальним для потреб свого часу.

Побудова системи нижчої профосвіти України здійснювалася на засадах прямих і зворотних зв'язків. Один із таких зв'язків полягав у реалізації так званого принципу вертикалізації. Вертикалізація означала наступність професійної підготовки в закладах освіти різного рівня для певної галузі виробництва. До кожної "вертикалі" належали заклади освіти, починаючи з тих, що дають нижчий рівень кваліфікації, до таких, що забезпечують її вищий рівень. У статті 292 "Кодексу Законів про народну освіту УСРР" визначалися такі "вертикалі" профосвіти: "індустріально-технічна, сільськогосподарська, соціально-економічна, медична, педагогічна, художня". У свою чергу, "кожна вертикаль поділялась на галузі: індустріально-технічна: механічну, електричну, гірничу, хімічну, будівельну, транспортну, кустарно-промислову та інші; сільськогосподарська: агрономічну, городню, лісництва, зоотехнічну, меліоративну, землеустрійну; соціально-економічна: адміністративну, організаційну, операційно-господарську, статистичну, кошторисно-фінансову, правничу; медична: медичну, онтологічну, хімічно-фармацевтичну; педагогічна: соціального виховання, профосвіти та політосвіти; художня: музичну, відобразної штуки, театральну-сценічну, літературну" [35, с. 882]. Кожна "вертикаль" вважалася відносно закінченим циклом.

Система нижчої професійної освіти України 20-х рр. забезпечувала горизонтальний зв'язок між своїми складовими, або так звану "горизонталізацію". Наведене поняття тлумачило про наявність у кожній вертикалі навчальних закладів однакового типу: "...школа, технікум, інститут, інші організаційні

форми і надбудови – тимчасові, підсобні" [140, с. 26]. Зв'язки між різними організаційними формами навчальних закладів забезпечувалися наступністю навчальних планів та програм, фактичним впровадженням рівневої підготовки спеціалістів, реалізацією однакових вимог до організації навчально-виховного процесу, єдності управлінської та навчально-методичної бази.

Максимальне наближення до потреб виробництва стало однією з головних ознак системи нижчої професійної підготовки. "Наш план, – зазначалось у резолюції 3-го Всеукраїнського з'їзду у справі народної освіти, – повинен точно узгоджуватися з виробництвом і потребами країни. Ми не припускаємо, щоб в губерніях відкривалися навчальні заклади, які ні в якому випадку не відповідають виробничим завданням і потребам країни" [140, с. 29]. Максимальна орієнтація системи нижчої професійної освіти на виробництво зумовила наявність такої характерної риси системи, як проходження випускниками кожного закладу річного трудового стажу [84, с. 210]. Певний рівень кваліфікації присвоювався випускникам тільки після набуття ними трудового досвіду за обраною професією.

Відтак, розгляд головних ознак системи нижчої професійної освіти дає підстави зробити висновок, що в Україні у 1920 р. було створено національну і самобутню систему підготовки робітничих кадрів. Підтвердженням такого висновку слугують результати порівняння освітніх систем Росії та України в частині організації нижчої професійної освіти.

Основою російської освітньої системи в першій половині 20-х рр. була загальна політехнічна освіта. Навчання в загальноосвітній трудовій школі продовжувалося дев'ять років, до 17-літнього віку, після чого молодь продовжувала навчання у вищих навчальних закладах. Можливим був й інший шлях: він передбачав проходження першого ступеня і молодшого конче-

нтра другого ступеня (сім років навчання), після чого підлітки могли вступати до технікумів.

Професійна школа Росії в ті роки будувалася на базі початкової чотирирічки. Профшкола функціювала поруч із загальноосвітньою школою другого ступеня, причому, обидві освіти – і професійна, і загальна – не поєднувалися. В основу освітньої системи Росії було покладено принцип наступності ступенів освіти в розумінні наступності навчальних програм. До вступу у вищі навчальні заклади передбачалося дев'ять років шкільного навчання у загальноосвітній школі першого й другого ступенів.

Вся система професійної освіти передбачала наявність єдиних термінів навчання і єдині типи професійних шкіл. Держава гарантувала молоді віком до 17-ти років одержання певного рівня середньої освіти.

В Україні ж історично склалася інша система освіти. У 1920 р., після обговорення підсумків роботи Наркомосу УСРР на двох Всеукраїнських нарадах у справах освіти у березні та серпні, а також на нарадах і конференціях на місцях, було схвалено модель власної освіти та її професійну спрямованість. У країні впроваджувалася рання професійна підготовка з 15-річного віку. 15 червня 1920 р., згідно з постановою РНК УСРР, всі чотирирічні і трирічні початкові школи стали семирічними трудовими школами. Семирічна школа складалася з двох концентрів – першого (1–4 групи) і другого (5–7 групи). Вона мала готувати дітей у професійні школи та до праці в народному господарстві. Перед профшколою передбачалося два типи вищої школи: технікуми, що мали готувати фахівців вузького профілю та інститути, завдання яких – випускати спеціалістів широкого профілю [43, с. 52].

Схваливши таку модель освіти, Наркомос підкреслював, що українська система освіти будуватиметься самостійно. Тому вживалися заходи у законодавчо-розпорядчому плані, аби від-

межуватися від впливу сусідніх радянських республік. Про це свідчить, зокрема, розпорядження, надіслане до губернських відділів народної освіти у вересні 1920 р., в якому зазначалося: "Позаяк до сього часу з губнаросвіт надходять запитання про те, як бути з показниками, які ідуть з Наркомосвіти РСФСР, – нагадуємо і прописуємо до виконання: виконувати негайно і точно усі накази і розпорядження Наркомосвіти УСРР. Ніякі розпорядження інших радянських республік ніякому виконанню не підлягають. Всі матеріали, які надсилаються з Наркомосвіти і інших установ РСФСР, приймати до відома, як інформацію про роботу в сусідній республіці" [43, с. 76].

Отже, основою системи освіти в Україні у першій половині 20-х рр. була загальна освіта, а в основу системи професійної освіти було покладено продуктивну працю. Навчання в школі соцвиху тривало сім років – до 15-річного віку, після чого підлітки переходили у професійну школу. Профшкола базувалася на знаннях семирічки, навчання тривало два роки. Через важкі матеріальні умови та недостатню загальну шкільну освіту робітничої і селянської молоді тимчасово допускався прийом до профшкіл з чотирирічним обсягом знань у соцвиху.

Профшкола України була єдиною ланкою освіти після соціального виховання. На відміну від російської системи освіти, вона поєднувала в собі елементи професійної та загальної освіти. В основу української освітньої системи було покладено принцип "наступності трудових кваліфікацій" – робітник, технік, інженер. До переходу на наступний ступінь навчання кожна особа повинна практично утвердитись в обраній професії. Реалізація принципу наступності здійснювалася через принцип вертикалізації.

До вступу у вищі навчальні заклади передбачалося навчання протягом семи років у школі соцвиху і два-три роки у профшколі. На першому етапі терміни навчання у профшколах були різні, а самих закладів налічувалося чотирнадцять типів.

Для переважної більшості молоді віком до 17-ти років держава гарантувала одержання робітничої кваліфікації.

Наведені факти дозволяють зробити висновок, що в Росії фактично існувала дуальна система організації навчання, на противагу моністичній системі, яку було створено в Україні, де за рахунок наступності соціального виховання і професійної освіти досягався синтез загальної й спеціальної підготовки. Досить вдала характеристика російської системи нижчої професійної освіти була зроблена під час наради завідуючих Губпрофосвітами України в 1922 р. "В основі московської системи полягає так звана "школьня сцєпка" або драбина шкільної наступності й передбачення того, що кожен громадянин для отримання професійної освіти проходить прямо чи опосередковано всю драбину, через кожен ланку шкільної системи. Тому профтехосвіта за московською схемою базується не на конкретній господарській базі, не на завданнях нинішнього господарства, а на базі соціального виховання й освіти, в яких за названою схемою, мимоволі маскується колишня слов'янська старорежимна середня школа, гімназія, незважаючи на те, що її називають єдиною трудовою. Таким чином, професійні школи там будуються для самої школи, ради єдиної трудової школи" [80, с. 100].

Пошук власного шляху розбудови системи професійної підготовки був характерний не лише для України. За подібною схемою будувала свою освітню систему Білорусія. Стосовно інших республік, що входили до складу союзної держави, то кожна з них шукала власного шляху. Так, у Грузії систему освіти було побудовано відповідно до головних засад російської освітньої політики, в Азербайджані для учнів, які навчались у другому концентрі школи II ступеня, встановлювали певні "нахили", що давали можливість здобути підготовку для тієї чи іншої сфери трудової діяльності. Щодо інших країн, то досить оригінальна модель нижчої професійної освіти існувала в

Німеччині, де "...чудово розвинута, багато забезпечена технічним обладнанням профтехнічна освіта стоїть відокремлено, і ні в яких зв'язках не знаходиться із середньою школою, і не відіграє ніякої ролі у планах її реорганізації" [18, с. 8].

Проведений аналіз дозволяє визначити дві суттєво важливі особливості системи нижчої професійної освіти: по-перше, вона була складовою системи освіти України, зберігаючи водночас ознаки самостійної освітньої системи; по-друге, це була оригінальна система підготовки робітничих кадрів, що суттєво відрізнялась від тих, які діяли в інших державах.

Зупинимось на визначенні основних структуроутворюючих елементів системи нижчої професійної освіти та розгляді їх особливостей. Як уже зазначалося, підготовка робітничих кадрів в Україні здійснювалася в закладах шкільної та позашкільної освіти, що були підсистемами в системі нижчої професійної освіти [35, с. 863]. Підсистема шкільної освіти охоплювала переважно випускників закладів соцвиху та працюючих підлітків, які не мали професії, а у закладах позашкільної освіти проходили перепідготовку та підвищення кваліфікації робітники і селяни, як правило, з дорослого населення.

Починаючи з 1920 р., професійне навчання в Україні набуває помітного розвитку. Якщо в 1914 р. в країні існувало лише 54 технікуми і професійні середні школи, то в 1920 р. їх діяло 376 та 497 навчальних ремісничих майстерень і професійно-технічних курсів, що охоплювали 144 тис. учнів [43, с. 23]. Протягом 1920–1929 рр. тут функціювало 12 типів закладів нижчої професійної освіти (без закладів медичної та художньої вертикалі), хоча впродовж зазначеного періоду їхня кількість дещо змінювалася.

Діяльність кожного з цих закладів освіти регламентувалась окремими нормативними актами, аналіз яких свідчить про те, що в Україні у 20-х рр. було створено досить ґрунтовну нормативно-законодавчу базу для діяльності закладів нижчої

професійної освіти. Причому, Наркомос та Головпрофосвіта постійно дбали про її удосконалення, приведення нормативних документів у відповідність до потреб народного господарства.

Вивчення нормативних документів дозволяє зробити ще один висновок: кожний тип закладів освіти вирізнявся специфічною організацією навчально-виховного процесу, змістом навчання, основними засадами фінансово-господарської діяльності та методичним забезпеченням. Наприклад, професійні школи мали такі характерні особливості для цього типу закладів освіти: спеціалізацію, відповідно до господарських потреб конкретного регіону; гуманістичну спрямованість змісту навчання; орієнтацію на виховання своїх учнів "як членів трудового колективу, автономних в управлінні та господарюванні" [35, с. 897]; фінансування з місцевого бюджету; набуття професійними школами прав суб'єктів господарської діяльності, різноманітність в організації внутрішкільного життя.

Кустарно-промислові школи вирізнялися такими специфічними ознаками: орієнтацією на підготовку робітників для кустарного виробництва; наданням учням загальної середньої освіти; відсутністю чітко встановленого освітнього та вікового цензу для вступників; здійсненням навчання на комерційній основі. Мережа таких закладів нижчої професійної освіти формувалась завдяки ініціативі та залученню коштів місцевого населення, профспілок й інших громадських організацій.

Певне місце в системі нижчої професійної освіти України посідали профшколи сільськогосподарської вертикалі. На відміну від індустріально-технічних, вони пройшли складніший шлях розвитку, пояснюється низкою обставин, зокрема: незадовільним рівнем розвитку сільськогосподарської освіти до 1920 р.; специфікою соціально-економічного становища в селі та психологією сільського трудівника з його споконвічною недовірою до будь-яких новацій.

Навчальні заклади сільськогосподарської вертикалі поділялися на два типи – "нормальні" та інтегральні [121, с. 80]. Такий умовний поділ ґрунтувався на відмінностях у змісті навчання та основних засадах організації навчального процесу.

Результати аналізу статистичних даних дають підстави стверджувати, що в 1920–1929 рр. кількість сільськогосподарських шкіл постійно зростала. Так, за даними Я. Ряппо, "Замість дореволюційних 82 сільськогосподарських шкіл ми маємо 1926–1927 року вже 208 шкіл; з них 132 школи професійні; 76 – інтегральних" [121, с. 87]. На особливу увагу заслуговує факт швидкого зростання сільськогосподарських шкіл інтегрального типу. Так, у 1926–1927 навчальному році інтегральні школи склали 36% від загальної кількості профшкіл. Завдяки своєму цільовому призначенню – підготовці "культурного селянина" – ці школи мали особливу популярність серед населення. Аналіз довідкового матеріалу для вступників у заклади професійно-технічної освіти України [132] дає підстави для висновку про те, що наприкінці 1924 р. практично всі сільськогосподарські профшколи Київської губернії були вже школами інтегрального типу. Вони поступово ставали регіональними центрами підготовки кадрів. Про це свідчить те, що із 27 навчальних закладів лише 10 були розташовані в селах. Проте й ці села, за даними адміністративного поділу 1924 р., належали до категорії "великих" або селищ міського типу.

З другої половини 20-х рр. в Україні набуває поширення ще одна організаційно-педагогічна форма нижчої професійної освіти – школи сільськогосподарського учеництва [99]. Створення таких шкіл зумовлювалося необхідністю піднесення загального та професійного рівня сільського населення, адже існуюча мережа закладів сільськогосподарської освіти не могла задовольнити цю потребу. "Положення про школи сільськогосподарського учеництва", затверджене в грудні 1927 р., передбачало, що "школи сільськогосподарського учеництва повинні

дати підліткам: а) практичні при звичаєння в даній виробничій діяльності; б) спеціальні і загальноосвітні знання; в) суспільно-політичні знання і при звичаєння, потрібні для свідомої участі робітника в соціалістичному будівництві країни" [90, с. 113]. Організація навчального процесу та забезпечення життєдіяльності шкіл сільськогосподарського учнівства здійснювались на тих же засадах, що були характерними для інших профшкіл. Відмінною рисою цих закладів освіти була максимальна наближеність змісту підготовки до практичної сільськогосподарської діяльності, адже на практичні заняття їхніми навчальними планами відводилося майже 80% навчального часу, на відміну від індустріально-технічних професійних навчальних закладів.

Проте професійні школи не могли кардинально розв'язати проблему первинної професійної підготовки. Це було зумовлено кількома причинами. По-перше, їхня мережа не могла задовольнити потреби всіх, хто бажав навчатись у цих школах. По-друге, величезна кількість підлітків перебувала поза школами соцвиху, а отже, і за межами професійних шкіл. У першу чергу йдеться про безробітних підлітків, кількість яких постійно зростала; про підлітків і молодь, які працювали на підприємствах допоміжними робітниками; про молодь, яка залишила трудові та професійні школи. За даними В. Гайдукевич, "...у харківській 16-й трудовій школі учнями першого класу були 48 осіб, а 7 клас її закінчує 20–21 особа. Близько 60 відсотків учнів губляться на семирічному шляху. Дані про загальний відсів учнів свідчать, що трудові школи в місті Харкові втрачають щорічно 10–15 відсотків учнів [16, с. 23]. Така ж картина спостерігалася і в інших регіонах країни.

Переважно за цих обставин на початку 20-х рр. виникла необхідність пошуку нових організаційно-педагогічних форм здобуття нижчої професійної освіти для цієї категорії молоді.

Йдеться про так звані заклади "робітничої освіти", як ще один тип професійно-технічних навчальних закладів.

Одними з таких закладів були школи робітничої молоді. Як організаційно-педагогічна форма нижчої професійної підготовки вони почали з'являтися 1920–1921 навчального року і швидко набули значного поширення [120, с. 78]. Вже в операційному плані Укрголовпрофосвіти на 1922 р. було передбачено розгортання мережі шкіл робітничої молоді до 249 з 4231 учнями [110, с. 65]. Укрголовпрофосвіта встановила кілька типів шкіл робітничої молоді. Це – школи фабрично-заводського учнівства, будинки робітників-підлітків, школи заводського учнівства, школи-клуби, районні школи.

Мережа фабрично-заводського учнівства як організаційно-педагогічна форма підготовки робітничих кадрів виникла в 1921 р. [50, с. 156]. За визначенням С. Сірополка, цей заклад освіти мав "обслуговувати підлітків від 14–15 років, що працюють на виробництві при заводах і фабриках" [125, с. 70]. Як зазначав Ю. Осовський, "у школі ФЗУ... партія пророчче побачила історично найбільш прогресивний тип професійної школи, яка органічно зв'язана з виробництвом і здатна поповнити ряди промислового пролетаріату" [80, с. 43]. У 1929 р. РНК УССР прийняв постанову "Про підготовку кваліфікованої робочої сили школами ФЗУ та гірпромучу" [67], відповідно до якої ці навчальні заклади визнавались основною формою підготовки робітничих кадрів. У липні цього ж року в Україні було оголошено постанову ЦВК і РНК СРСР "Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти" [76], на підставі якої фабзавуч був введений в загальну систему технічної освіти. З цього часу могли існувати три типи шкіл ФЗУ: а) "підвищеного" рівня – для підготовки робітників високої кваліфікації, що могли б виконувати організаційно-розпорядчі функції; б) школи ФЗУ – для підготовки робітників-універсалів високої

і середньої кваліфікації; в) школи ФЗУ – для підготовки робітників-операторів.

Причин перетворення шкіл фабрично-заводського учнівства в основну й наймасовішу форму нижчої професійної освіти було декілька. По-перше, технічна реконструкція народного господарства, будівництво нових підприємств, запровадження поточної організації праці призвели до серйозних змін у структурі робочої сили, що неминуче вплинуло на зміст, форми, структуру підготовки майбутніх робітників. По-друге, визначилася тенденція до відмирання деяких ремісничих професій ручної некваліфікованої праці, з'явилася численна категорія робітників масового виробництва з вузькою виробничою спеціалізацією, почала чітко виокремлюватися група робітників високої кваліфікації. По-третє, заклади системи нижчої професійної освіти і, насамперед, профшколи, що були створені в перші повоєнні роки, через вузькість своєї спеціалізації і вкрай незадовільну навчально-матеріальну базу, вже не могли забезпечити потреби народного господарства у кваліфікованих робітничих кадрах. По-четверте, школи ФЗУ, на відміну від профшкіл, тісніше поєднували теоретичне і практичне навчання. По-п'яте, вони були економічно вигіднішими, оскільки базою для організації навчання таких шкіл одночасно вважалася виробнича база промислових підприємств.

Серед руйнівних наслідків такого рішення, що негативним чином позначилися на долі системи підготовки робітничих кадрів, відзначимо: по-перше, надання школі ФЗУ статусу основної організаційно-педагогічної форми нижчої професійної освіти означало початок процесів уніфікації та централізації освітньої системи; по-друге, реорганізація всіх закладів нижчої професійної освіти у школи ФЗУ значно звузила можливості молоді обирати форму здобуття нижчої професійної освіти, відповідно до своїх уподобань; по-третє, школи ФЗУ не могли задовольнити зростаючі потреби промисловості у кваліфіко-

ваних кадрах, оскільки їхня спеціалізація залишалася вузькою, через орієнтованість на конкретне виробництво, професійне навчання здійснювалося на існуючій матеріально-технічній базі заводів і фабрик, що не завжди відповідала нормативам і вимогам тогочасного виробництва. Так, другий п'ятирічний план розвитку народного господарства країни передбачав випуск 2,5 млн. кваліфікованих робітників із шкіл ФЗУ СРСР. Фактично ці школи закінчили лише 1,4 млн. випускників. А за два роки третьої п'ятирічки було випущено лише 319 тис., або 18,8% від плану [32, с. 248–250].

До шкіл робітничої молоді належали ще й інші навчальні заклади. Зокрема, самостійна школа фабрично-заводського учнівства (школа-фабрика, школа-завод) була навчально-виробничим закладом, у якому поєднувалися навчальні й виробничі завдання. Робітниками в цехах чи майстернях такої школи-фабрики чи школи-заводу були учні. Навчальні і виробничі плани якнайтісніше узгоджувалися. Виробнича програма такого підприємства складалась із розширеної та узгодженої з вимогами виробництва навчальної програми, але головним у таких школах вважалося виконання виробничого плану.

Районні школи ФЗУ також були різновидом шкіл робітничої молоді. Потреба у створенні таких шкіл зумовлювалася тим, що поряд з великими підприємствами, на базі яких могла працювати школа ФЗУ, існувала значна кількість дрібних підприємств. Робітнича молодь, яка працювала на цих підприємствах, могла навчатися в районній школі. Часто ці школи об'єднували підлітків із близьких за профілями підприємств. У них могли навчатися також підлітки, що зовсім не працювали. Отже, такі районні школи виконували роль територіальних центрів із підготовки кадрів робітничого класу.

Діти-сироти із числа робітничої молоді мали змогу оволодівати робітничою професією в будинках робітничих підлітків. У таких закладах учні постійно проживали в гуртожитках,

отримуючи повне матеріальне забезпечення від держави, навчальний процес тут був організований за навчальними планами шкіл фабрично-заводського учнівства.

Школа-клуб була ще однією з форм нижчої професійної освіти робітничої молоді. Тут навчання організовувалося без проведення практичних робіт, а шляхом теоретичної підготовки. Такий заклад, як правило, діяв у галузях промисловості із шкідливими для здоров'я підлітків умовами праці.

Різновидом шкіл робітничої молоді є також школи конторсько-торгового учнівства. Головна відмінність цих шкіл від торгівельних і промислових полягала в тому, що в них навчалися підлітки, які працювали в адміністративних установах і підприємствах торгівлі, а навчальний план базувався на практичній роботі учнів [48, с. 65].

Для задоволення потреб сільської молоді в нижчій професійній освіті також існувала розгалужена мережа закладів освіти. Їх основою були школи наймитської молоді з чотирирічним терміном навчання. Як правило, до таких шкіл приймали підлітків з 14 років і старших, що працювали в колгоспах чи за наймом. За час навчання в школі наймитської молоді вони опановували програму, що відповідала нормальній дворічній сільськогосподарській школі [48, с. 66].

З середини 20-х рр. почала діяти ще одна організаційно-педагогічна форма нижчої професійної освіти – школи селянської молоді. Вони охоплювали дітей і підлітків "соцвиховського" віку – з 12–13 до 15–16 років і старших. Як зазначалось у "Тимчасовому положенні про школу селянської молоді" (грудень 1926 р.), школа селянської молоді "має на меті підготувати на ґрунті загальної освіти основну масу культурних хліборобів, що кооперуватимуть сільське господарство та являтимуться низовими громадськими робітниками села" [139, с. 11]. Розв'язуючи це завдання, школа селянської молоді забезпечувала загальну освіту та "сільськогосподарські

знання... в обсязі, що дає можливість поліпшити та перебудувати селянське господарство" [139, с. 14].

Однією з організаційно-педагогічних форм нижчої професійної освіти необхідно вважати підготовку кваліфікованих робітників на виробництві, або, як їх називали в ті часи, позашкільні форми навчання. Насамперед, йдеться про індивідуальне учнівство. Як організаційно-педагогічна форма здобуття професійної освіти, воно дістало право на існування після прийняття в 1927 р. Постанови ВУЦВК і РНК України "Про затвердження тимчасового положення про учеництво у кустарів та ремісників, а також у промисловій кооперації та в трудових артілях" [94]. Цей документ передбачав, що "учень в навчання приймається на основі договору між кустарем, ремісником або артіллю з одного боку, і учнем або особами та установами, що виступають від його імені, за згодою учня, з іншого боку... Після закінчення терміну навчання кустар, ремісник або артіль мусять видати учневі на його прохання посвідку про закінчення навчання" [94, с. 177]. Запровадження такої форми здобуття нижчої професійної освіти є свідченням розуміння необхідності пошуку альтернативних форм освіти, врахування кращих традицій індивідуального учнівства як процесу передачі майстерності від конкретного майстра до учня.

Ще однією формою позашкільної підготовки кваліфікованих робітників були різноманітні професійні курси для дорослого населення, які почали створюватись на підставі декрету РНК України від 3 грудня 1920 р. "Про учбово-технічну повинність пролетаріату" [107]. Цей документ передбачав запровадження обов'язкової професійно-технічної підготовки всіх робітників віком від 18 до 40 років. З метою його виконання відділ професійної підготовки Укрголовпрофосвіти приступив на початку 20-х рр. до організації короткотермінових і довготермінових вечірніх курсів за різними робітничими спеціальностями.

Різноманітні курси професійної освіти, що діяли в Україні в цей період, умовно поділялися: на курси попередньої підготовки із спеціальними завданнями; курси ліквідації технічної безграмотності; курси для отримання додаткової спеціальності; курси підвищення кваліфікації.

Курси попередньої підготовки із спеціальними завданнями створювались для осіб, що не мали ніякого фаху. Мета їх створення – протягом 6 місяців дати слухачам елементарні технічні знання та виробити уміння, необхідні для роботи за конкретною спеціальністю або професією.

Курси ліквідації технічної безграмотності, розраховані на один рік навчання, та дворічні курси підвищення кваліфікації призначались для робітників, які мали певний виробничий стаж. За час навчання на цих курсах слухачі шляхом поєднання денної практичної роботи і вечірніх навчальних занять з практичних і графічних дисциплін повинні були підвищити свою кваліфікацію з певної спеціальності. Курси додаткової спеціалізації давали кваліфікованому робітникові додаткові фахові знання.

Поряд із курсами, для промислових робітників на Україні в цей період створювались короткотермінові й довготермінові курси у сільськогосподарській галузі. Короткотермінові курси тривалістю від двох до дев'яти місяців створювались у зимовий час при великих радгоспах і губземвідділах. На курси приймали селян за направленнями сільськогосподарських підприємств для підвищення рівня своєї кваліфікації з тваринництва, польоводства, садівництва, городництва. Довготермінові сільськогосподарські курси організовувались на базі семирічної школи соцвиху.

Певну роль в історії профтехосвіти тих часів відігравали фахові методичні установи. Діяльність цих закладів розпочалася зі створення в 1922 р. Методологічного Комітету у складі сектора навчального відділу Головпрофосвіти НКО України. У

рішенні, прийнятому з цього питання, зазначалось: "Методком є органом, що управляє, обслідує, сприймає життя периферії й формує явища життя периферії у галузі методології" [50, с. 163]. У "Положенні про методологічний комітет Укрголовпрофосу" чітко визначалися його функції та основні напрями діяльності [там само]. Аналіз наведених документів дозволяє зробити висновок, що головним у діяльності цього органу було методичне забезпечення навчального процесу в закладах нижчої професійної освіти та робота з педагогічними кадрами. У середині 20-х рр. створення методичних органів розпочалося також на місцях. Започаткували цей напрям діяльності так звані осередки науково-методичної роботи (початок 20-х рр.), потім з'явилися методологічні бюро (1924 р.), округові учбово-методичні комісії (1925 р.), а з другої половини 20-х рр. почали діяти округові кабінети профосвіти на місцях.

Відтак, шкільні та позашкільні організаційно-педагогічні форми здобуття нижчої професійної освіти, установи та організації, що їх обслуговували, утворювали українську систему нижчої професійної освіти. Це був нелегкий процес, адже він цілком відображав ті складні обставини суспільно-політичного життя, що відбувалися в нашій державі у 1920–1929 рр. Як відомо, на початку 20-х років загальносоюзного Наркомату освіти не було. Це пояснювалося тим, що в цей час договірні відносини між Україною та Росією не були чітко визначені. Було створено лише спільні Наркомати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів сполучень, пошт і телеграфів. Діяльність інших органів державного управління, об'єднання яких не передбачалось угодою, – Наркомзему, Наркомпроду, Наркомату внутрішньої торгівлі, Наркомосу та деяких інших – лише координувалися з центру. Ваємовідносини між Наркомосами України та Росії в цей період будувалися на основі спільної угоди, яку було укладено в жовтні 1920 р. У ній, серед іншого, зазначалось: "...технічна освіта

(технікуми і школи), відповідно до основного плану освітньої діяльності Наркомосвіти УСРР, здійснюється Укрголовпрофосвітою самостійно... Жодному органу освіти, жодному навчальному закладу України не надається право стосунків із Головпрофосвітою (Росії), за винятком питань чисто інформаційних. Жодне розпорядження Головпрофосвіти Росії не має сили на території України до його оголошення Укрголовпрофосвітою" [50, с. 165]. Це свідчило про те, що вищим органом управління системою освіти взагалі і системою підготовки робітничих кадрів зокрема, був Народний комісаріат освіти УСРР, який в межах власної відповідальності скеровував усю освітню роботу в країні.

На початку 20-х рр. управління закладами освіти, що здійснювали підготовку робітничих кадрів, було покладено на підвідділ професійних шкіл Наркомосу. На початковому етапі становлення управління нижчою професійною освітою він став фактичним організатором системи. Головною функцією цього відділу була організаторська робота, що полягала в реалізації операційних планів Наркомосу, спрямованих на розбудову мережі закладів, що здійснювали підготовку робітничих кадрів, їхнє матеріальне і фінансове забезпечення, розв'язання кадрових питань. При підвідділі працювала організаційно-інструкторська секція [50, с. 166] і техніко-термінологічна комісія [там само].

Наступний етап формування вищих органів управління закладами нижчої професійної освіти розпочався 10 серпня 1920 року. Саме тоді Декретом Ради Народних Комісарів у складі Наркомосу було створено "Головний Комітет Науково-Спеціальної і Професійно-Технічної Освіти". У декреті зазначалося:

1. "Створити у складі Наркомосу Головний Комітет науково-спеціальної і професійно-технічної освіти України, вклю-

чивши до нього відділи вищих навчальних закладів і професійно-технічної освіти.

2. Колегію Головного Комітету утворити у складі: голови – Наркома освіти, двох осіб від Наркомосу, однієї – від Наркомзему, однієї – від Промбюро, однієї – від Наркомздорів'я й однієї – від Південного бюро ВЦРПС.

3. Головний Комітет керує всією професійно-технічною і науково-спеціальною освітою в УСРР, об'єднуючи ініціативу й роботу в цьому напрямі окремих відомств та організацій" [113, с. 35]. Остаточна структура Укрголопрофосвіти сформувалася після затвердження 23 грудня 1920 р. "Положення про Український Головний Комітет Науково-Спеціальної і Професійно-Технічної Освіти".

Укрголовпросвіта опікувалася вирішенням організаційних, кадрових, навчально-методичних та інших питань життєдіяльності закладів, які здійснювали підготовку робітничих кадрів, а також контролювала фінансово-господарську діяльність та матеріально-технічне забезпечення. Організаторська робота, спрямована на розгортання мережі закладів освіти, їхнє закріплення та забезпечення діяльності на цьому етапі діяльності Наркомосу та Укрголовпрофосвіти залишалася найголовнішою. Постійну увагу Укрголовпрофосвіта приділяла питанням формування мережі закладів нижчої професійної освіти, вирішувати питання їхнього відкриття, закриття чи реорганізації.

Велике значення в цей час мало створення сприятливих умов для функціонування закладів нижчої професійної освіти, адже в післяреволюційний і повоєнний періоди вони перебували у важкому стані. Так, за даними Київської інспектури народної освіти, на початку 20-х рр. із "32 профшкіл міста Києва лише 14 мали власні приміщення..., 52 відсотки шкіл не забезпечені ні власним устаткуванням, ні можливостями користуватись устаткуванням інших закладів... Школи периферії

перебувають ще в гіршому стані" [50, с. 168–169]. У зв'язку з цим першорядного значення набула проблема фінансування закладів освіти.

Розв'язуючи цю проблему, Укрголовпрофосвіта працювала в кількох напрямках. По-перше, вона здійснювала пошук позабюджетних коштів для утримання закладів нижчої професійної освіти. Так, у своїх циркулярах періоду 1920–1921 рр. Наркомосвіта неодноразово зверталася до органів управління освітою нижчого рівня з вимогою організувати роботу щодо "приволікання населення до натуральної або dobroхiтної повинності у справі підтримки освітніх установ" [111, с. 41]. НКО України виступив ініціатором прийняття в жовтні 1920 р. двох декретів Уряду з питань запровадження "одночасового грошового збору на потреби... профшкіл..." [8, с. 12], а також інших документів, які були покликані певною мірою нормалізувати умови діяльності закладів нижчої професійної освіти. По-друге, проводилася велика робота щодо впорядкування бюджетного фінансування, розробки нормативних документів для його здійснення, пошуку оптимального співвідношення витрат місцевого та державного бюджетів на потреби нижчої професійної освіти. Саме на початку 20-х рр., за твердженням Я. Ряппо, – "...було розроблено план децентралізації фінансування школи. Грошові засоби для школи повинні надходити не тільки з центру, але й з місцевих джерел" [119, с. 27].

Завдання пошуку додаткових джерел фінансування закладів нижчої професійної освіти висунуло перед Укрголовпрофосвітою необхідність створення особливого механізму господарювання в її закладах. Складовою частиною цього механізму був господарський розрахунок. Народним Комісаріатом освіти було ініційовано прийняття ряду важливих нормативних документів із даного питання. Так, 13 червня 1921 р. Радою Народних Комісарів було затверджено постанову "Про збереження за професійно-технічними навчальними закладами матеріалів та

інвентаря" [49, с. 111]. Цим документом все майно, приміщення та обладнання професійно-технічних навчальних закладів визнавалося "невід'ємною власністю навчальних закладів", і його реквізиція чи інші вилучення заборонялись. У вересні 1921 р. Урядом було прийнято рішення "Про наділення проф-освітніх закладів землею". Відповідно до цього рішення, всі "профтехнічні і спеціально-наукові заклади Республіки наділялись достатніми ділянками польової та городньої землі" [129, с. 585]. У червні 1922 р. була прийнята постанова ЦВК і РНК УСРР "Про помешкання для культурно-освітніх та учебно-виховавчих установ". Цим документом Наркомосвіта та її заклади були звільнені від сплати всіх податків [100, с. 3]. У грудні 1924 р. НКО УСРР ініціював ще одне рішення Уряду "Про майнові права установ Народнього Комісаріяту Освіти", відповідно до якого професійні школи отримали право "кредитуватися в кредитових установах..., зобов'язуватись векселями..., приймати замовлення та укладати інші потрібні угоди..." [97].

Запровадження госпрозрахунку і надалі залишалося в центрі уваги Укрголовпросвіти. Так, Укрголовпрофосвіта у грудні 1920 р. в одному із своїх листів до Губпрофосвіт вимагала: "Всі заходи щодо організації професійно-технічної та спеціально-наукової освіти треба докладно обдумати й погодити з господарчими й організаційними потребами держави. Треба поставити всю систему й усі організаційні форми, програми, методи роботи на господарчо-продукційні рейки..." [9, с. 10]. Питання про створення належних умов для здійснення госпрозрахунку в закладах професійної освіти було внесено Наркомосвітою на обговорення III сесії ВУЦВК (липень 1921 р.). У рішенні сесії зазначалося: "У зв'язку з новою економічною політикою, Наркомос мусить в спішному порядку виробити плян нової фінансово-господарської діяльності. ВУЦВК вважає доцільним політично і господарчо будувати це

самоокупання не стільки на продажу суто духовних вартостей (платні лекції, навчання грамоти за платню), скільки на виробництві матеріальних вартостей і розвитку виробничих ресурсів (городи, ферми, сільське господарство, майстерні ... при установах Профосу головним чином) з обміном цих вартостей, як в середині господарчої системи Наркомосвіти, так і поза нею" [9, с. 2].

Питання здійснення господарського розрахунку були передбачені й у виробничій програмі Укрголовпрофсвіти на 1922 р. "Зважаючи на обмеженість державних ресурсів, – зазначалось у Програмі, – освітня політика і практика Укрголовпрофсвіти має бути збудована на реальному господарському розрахунку з використанням всіляких місцевих ресурсів і надходжень від підприємницької діяльності..., повинен бути узгоджений розмах і темп роботи з їх господарськими можливостями..." [110, с. 10]. Таким чином, госпрозрахунок у системі нижчої професійної освіти визначався як важлива умова організації роботи цих навчальних закладів, зв'язку їх із життям, як засіб співіснування з іншими суб'єктами господарської діяльності. Він був одним із головних принципів ефективного використання кадрового і матеріального потенціалу, засобом реалізації найважливіших педагогічних, соціальних і економічних завдань профтехшколи.

У плані запровадження госпрозрахунку великого значення Укрголовпрофосвіта надавала організації виробничої діяльності професійних шкіл. Так, у лютому 1921 р. з ініціативи Наркомосу був прийнятий декрет РНК УСРР "Про забезпечення сільськогосподарських шкіл шкільним господарством" [93, с. 39], а в червні 1921 р. ще один документ – "Про збереження за професійно-технічними закладами матеріалів і інвентаря". Цим документом встановлювалося, що: "всі предмети і обладнання, які в даний час знаходяться в розпорядженні професійно-технічних шкіл визнаються невід'ємною власністю

навчальних закладів" [49, с. 112]. Окрім цього, навчальні заклади було звільнено від орендної плати за землю. Це надало можливості професійним школам сільськогосподарського профілю на своїх земельних угіддях широко розвивати виробництво та реалізацію різноманітної сільськогосподарської продукції.

Отже, завдяки активним діям Наркомосвіти та Укрголовпрофосвіти в Україні з перших днів існування системи нижчої професійної освіти було закладено міцну нормативну базу для застосування економічних методів управління та розвитку господарського розрахунку.

Важливим напрямом управлінської діяльності Наркомосу України та Укрголовпрофосвіти в досліджуваний період було визначення змісту підготовки в закладах нижчої професійної освіти. Ця робота здійснювалася кількома напрямками. По-перше, на початку існування системи нижчої професійної освіти в Наркомосвіті було проведено велику роботу щодо розробки орієнтовних навчальних планів. Такі плани було розроблено влітку 1920 р. у процесі підготовки до Всеукраїнської наради з питань освіти. Також були розроблені програми з окремих предметів навчального плану [49, с. 73]. Розробляли ці навчальні плани і програми відділи Укрголовпрофосвіти та відомі вчені, затверджувала їх колегія, на їх основі формували свої робочі навчальні плани заклади освіти.

В основу розробки навчальних планів та програм було покладено Кодекс Законів про Народну Освіту УСРР [35]. У ст. 420 Кодексу зазначалося, що "шкільний план, програми та методи праці, вся теоретична підготовка і практична частина школи повинні будуватись цілком на досягненні основного завдання – необхідної та достатньої підготовки робітника певної спеціалізації і давати йому необхідний загальний розвиток, а також виховувати його як члена навчально-трудоного колективу, автономного в управлінні та господарюванні" [35, с. 893].

Ця робота особливо активізувалася після створення в 1922 р. Методологічного Комітету Укрголовпрофосвіти, який мав на меті надання навчально-виховним закладам кваліфікованої методичної допомоги. В одному з його звітів зазначалося що, лише за кілька місяців "було розглянуто й затверджено положення про 13 навчальних закладів, а саме: про профшколи, технікуми, педагогічні курси, про школи робітничої молоді, про школи фабзавучу, про короткотермінові курси, про вечірні курси для дорослих, про будинки робітників-підлітків, про приватні навчальні заклади... про державні курси іноземних мов... Результати цих робіт зафіксовано у спеціальних виданнях Головпрофосвіти. Паралельно розроблялись навчальні плани профшкіл..., шкіл фабзавуча... Таких навчальних планів за 1922 рік затверджено до кінця академічного року 46, а саме: по сільськогосподарській вертикалі – 8 профшкіл; по індустріально-механічній – 5; по Опормолу – 5; по Опору – 4; по Соц-Ску – 5. Після затвердження навчальних планів і пояснювальних записок до них (для різних типів навчальних закладів профтехнічної освіти) з'явилася можливість приступити до розробки окремих орієнтовних програм (проспектів курсів) з найактуальніших дисциплін. Таких програм було розроблено всього 75, зафіксованих на 45 друкованих аркушах" [113, с. 36].

Укрголовпрофосвітою також було започатковано розробку методологічних питань нижчої професійної освіти. Наприклад, у 1922 р. Головметодком приступив до розробки "схеми ступенів кваліфікації". Згідно з цією схемою фахова освіта розподілялася на ряд концентрів. Навчання в кожному з них передбачало одержання закінченої теоретичної і практичної підготовки, відповідно до ступеня кваліфікації. Професійна підготовка розпочиналась у дворічній професійній школі. Учень міг стати кваліфікованим робітником у певній галузі виробництва лише після річного стажу роботи на певному підприємстві.

Другий етап фахової підготовки (політехнікум) розподілявся на два концентри, що передбачали півторарічне навчання у кожному з них. Після такого навчання деяка частина учнів за бажанням могла одержати кваліфікацію техника або майстра, відповідно до обраного фаху виробництва. Згідно з головними етапами фахової освіти, Укрголовпрофосвітою було визначено такі ступені кваліфікації: "1) без будь-якої кваліфікації; 2) професійна грамотність; 3) напівкваліфікований робітник; 4) кваліфікований робітник; 5) техник вузької кваліфікації..." [113, с. 36].

Діяльність Наркомосу та Укрголовпрофосвіти в цей період також спрямовувалася на організацію контролю за діяльністю закладів освіти. У 1922 р. Укрголовпрофосвіта затвердила "Положення про інспекторів Профосвіти", що стало головним документом, який регулював здійснення інспекторсько-контролюючої функції суб'єктами управлінської діяльності. Аналіз цього документа свідчить, що функція контролю визнавалася важливою, але далеко не основною в діяльності органів управління професійною освітою [88, с. 67]. Про це свідчать також і посадові обов'язки інспекторів. Окрім проведення "розслідування, ревізій та інструктування діяльності установ...", інспектор був відповідальним за "стан профосвітньої вертикалі..." [88, с. 62–64]. Таким чином, посада інспектора розглядалася не лише з позицій контролюючої функції, а й як організатора нижчої професійної освіти з делегуванням повної відповідальності за стан справ.

Відповідно до чинної нормативної бази визначались конкретні обов'язки інспекторів щодо організації системи нижчої професійної освіти. Ними були: "а) заходи щодо зміцнення і розширення сітки Шкільних Закладів; б) допомога Шкільним Зкладам у всіх відношеннях; в) скликання і проведення ріжного роду нарад, конференцій та з'їздів; г) здійснення роботи щодо прийому в Шкільні Заклади; д) спеціальне представниц-

тво і оборона інтересів профосвіти в місцевих органах;
е) виконання особливих доручень" [88, с. 67].

Складовою діяльності Наркомосу, який набув свого розвитку саме на початку 20-х рр., стало планування нижчої професійної освіти. При цьому основним документом для Наркомосу, управлінських структур місцевого рівня, навчально-виховних закладів стали операційні плани, або, як їх називали, "Виробничі Програми Українського Головного Комітету професійно-технічної і спеціально-наукової освіти". Такі плани складалися щорічно на основі глибокого аналізу виконання попередніх планів та пропозицій із місць. За своїм обсягом, це були досить великі і структурно розгалужені документи: з кожної вертикалі профосвіти здійснювався аналіз стану справ за попередній період, визначалися головні завдання навчальних закладів "вертикалі" на наступний рік. Детально планувалось розширення чи скорочення мережі, визначались основні завдання з реалізації концептуальних підходів до змісту навчання тощо [110].

Також слід відзначити, що важливе місце в роботі НКО та Укрго-ловпрофосвіти посідали питання нормативного забезпечення діяльності закладів системи нижчої професійної освіти. У 1920–1923 рр. з їх ініціативи було розроблено основні нормативні документи, які регламентували діяльність закладів освіти, зокрема "Схема народньої освіти УСРР" [3, с. 307]; "Кодекс Законів про Народну Освіту УСРР" [35], ряд положень про професійні навчально-виховні заклади. За нашими підрахунками, у 1920–1923 рр. було прийнято 23 урядових рішення з тих чи інших питань діяльності закладів системи нижчої професійної освіти.

Основними елементами організаційної структури на регіональному рівні в цей період були губернські та повітові комітети з професійно-технічної та спеціально-наукової освіти. Положення про такі органи управління було прийнято Укрго-

ловпрофосвітою 19 травня 1921 р. [50, с. 177]. Розгляд документа дозволяє виділити основні управлінські функції губпрофосвіти. Серед них – розробка плану здійснення нижчої професійної освіти на території губернії, узгодження його з місцевими органами виконавчої влади; організація діяльності закладів нижчої професійної освіти; підготовка та видання навчальних посібників і літератури. Важливим завданням Губпрофосвіти було об'єднання "в єдине зусилля окремих губерніальних органів і профспілок, що спрямовані на професійно-технічну освіту" [50, с. 177].

Губернські органи професійної освіти мали статус і повноваження місцевих органів Укрголовпрофосвіти та перебували в подвійному управлінському підпорядкуванні, що забезпечувало реальне врахування місцевих особливостей в організації планування та розвитку мережі закладів професійної освіти, впровадження регіонального компонента змісту цієї освіти. Причому, держава зберігала контроль за дотриманням власних вимог щодо здійснення професійної освіти. Про це свідчить те, що змістову частину професійної підготовки в закладах, які не належали до системи Укрголовпрофосвіти, контролювали губпрофосвіти. Це сприяло формуванню мережі закладів "знизу", а, отже, давало змогу самим визначати організаційно-педагогічні форми.

Повітові органи управління системою нижчої професійної освіти – повітпрофоси мали такі ж повноваження і коло вирішуваних ними питань. Їх основним завданням було створення сприятливих умов для функціонування повітових закладів освіти. Одним із напрямів роботи був вже згадуваний пошук додаткових коштів на утримання освітніх закладів. Своєрідним завданням цих органів була "боротьба із нелегальною школою", [88, с. 62–63]. На інспекторів повітпрофосів, "опріч нагляду", покладалася й організаційна робота, спрямована на формування мережі закладів освіти, координацію їхньої діяль-

ності з місцевими органами місцевої виконавчої влади. Зміст діяльності регіональних органів управління системою підготовки робітничих кадрів був аналогічним змісту діяльності органів управління загальнодержавного рівня, але їх функції поширювалися лише на певній території. Це свідчило про формування стрункої управлінської вертикалі.

Управління на нижчому рівні початку 20-х рр. теж мало свою специфіку. Головним органом управління професійно-технічним закладом освіти була шкільна рада. Як зазначалось у Кодексі Законів про Народну Освіту, "шкільний колектив обирає на початку кожного навчального року шкільну раду, що становить орган поточного керування та здійснює кермування профшколою" [35, с. 891]. До складу ради обиралися представники від учительського колективу, повітового відділу професійної освіти, місцевих органів виконавчої влади, профспілок, майстрів, робітників і службовців закладу, учнів, промислового підприємства, а також завідуючий інтернатом шкільного закладу.

Шкільна рада видавала інструкції, накази і постанови, що були обов'язковими для виконання у закладі освіти; розглядала і затверджувала річний звіт про наукову, шкільну й практичну діяльність шкільного закладу; розглядала питання про придбання для потреб закладу будинків, техніки та обладнання; розглядала загальний кошторис видатків і прибутків, котрий подавався на затвердження шкільного закладу; вносила зміни і доповнення до положення про заклад освіти; організовувала конкурси на заміщення вакансій викладацького складу; розглядала навчальні плани та програми, що розроблялися відділами; визначала зміст навчання; обирала комісії для розробки пропозицій та проектів рішень з різного кола питань роботи закладу освіти; здійснювала розподіл навчального навантаження між учителями; встановлювала правила прийому до закладу та визначала контингент вступників; приймала рішення про ви-

дання й переклад наукових і науково-педагогічних праць, підручників та посібників; оголошувала загальний план навчання; розв'язувала всі питання, які мали відношення до загальної організації діяльності закладу освіти. Отже, Рада як орган громадського управління мала широкі права і повноваження в управлінні професійними освітніми закладами.

Органом оперативного управління закладом освіти у 1920–1923 рр. став так званий "президіум шкільного закладу". Він складався з голови, двох членів президіуму та трьох кандидатів до нього [29, с. 52]. Президія здійснювала "безпосереднє відповідальне керування різними господарчими справами навчального закладу, а також догляд над добрим ладом і правильним ходом справи у шкільному закладі" [там само]. Голова президії обирався радою шкільного закладу і був "відповідальним керманічем учебної та адміністраційно-господарчої частини. Один з його товаришів є його помішник по учебній частині, другий – по адміністраційно-господарчій частині..." [29, с. 53]. Однак, склад президії затверджувався повітовим підвідділом професійної освіти, а у випадку, "коли виникає потреба, відповідному підвідділу Губнаросвіти надається право, замість Президіума, утворити одноособове керування шкільним закладом в особі завідуючого..." [там само]. Цим Губнаросвіта залишала за собою право безпосереднього впливу на заклади освіти та, у разі виходу з-під контролю, обмеження демократичних повноважень виборчих органів на місцях.

Структура управління закладом освіти мала й інші громадські органи - "зібрання відділів" та "комітет по справах слухачів". "Зібрання відділу" складалось з усіх "вчителів відділу та двох представників слухачів цього відділу, що досягли 16 років, і представника Комячейки шкільного закладу" [там само]. На "зібраннях відділу" обговорювалися питання організації роботи цього структурного підрозділу закладу освіти, розглядалися та затверджувалися плани роботи відділу та звіти

про виконання їх, пропозиції щодо внесення змін до навчальних планів та проведення різних заходів, які сприяють розвитку наукової та навчальної діяльності.

Так званий "комітет у справах слухачів" складався з одного представника від учительського колективу та кількох представників від колективу слухачів. В коло його повноважень обмежувалося розглядом дисциплінарних справ слухачів, вирішення питань про призначення допомоги та соціального захисту слухачів.

Відтак, проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що у 1920–1923 рр. на нижчому рівні всі основні функції управління закладом професійної освіти були зосереджені в самоврядних громадських органах. Однак, їхня діяльність контролювалась органами управління системою нижчої професійної освіти середнього рівня, а також безпосереднім керівником навчального закладу.

Із середини 20-х рр. у структурі та змісті управління системою нижчої професійної освіти наступили значні зміни. Вони були зумовлені початком адміністративної реформи (1925 р.), що передбачала перехід до триступеневої системи управління. Відповідно було проведено реорганізацію Наркомосу та середньої ланки управління системою нижчої професійної освіти.

У травні 1925 р. було прийнято постанову ВУЦВК й РНК УСРР "Про реорганізацію Народнього Комісаріату Освіти УСРР" [104]. У ній зазначалося: "1. Існуючі нині Головні комітети ... професійно-технічної і спеціально-наукової освіти... як органи колегіального керування справами народної освіти скасувати. 2. Керівництво галузями народної освіти зорганізувати у формі управлінь із одноособовим керівництвом і відповідальністю завідувачів управлінь перед Народним Комісаром Освіти. 3. Усі функції правного характеру, що належать за Кодексом Законів про Народню Освіту головним комітетам,

зосередити в безпосередньому віданні Народнього Комісара Освіти й Колегії Народнього Комісаріату Освіти. 4. Для попередньої підготовки й розробки окремих справ при управліннях або їх частинах з розпоряджень завідуючих відділами можуть бути організовані комісії і наради, постанови яких виконуються після того, як затвердить їх Народній Комісар Освіти або Колегія Народнього Комісаріату Освіти" [104, с. 376].

Зміна змісту діяльності управлінської структури в бік обмеження демократичних норм та посилення авторитарних тенденцій була обумовлена процесом переходу до адміністративно-командної системи управління та її подальшою централізацією. За цих умов утримувати в складі Наркомосу самостійний управлінський підрозділ вважалося недоцільним [там само]. Цілком зрозуміло, що зі зміною концептуальних засад організації управлінської системи поступово змінювалися головні напрями її діяльності.

Посилення тенденцій до централізації управління всіма ланками життя і діяльності держави з другої половини 20-х рр. у сфері народної освіти призвели до перетворення контролю та інспектування в головний напрям діяльності Наркомосвіти України та його управлінь, які опікувалися системою нижчої професійної освіти. Зміцнення директивно-бюрократичних підходів до управління освітою було закріплено в резолюції Всеукраїнської наради губернських та окружних інспекторів (1925 р.), у якій, зокрема, зазначалося: "Народній Комісаріат Освіти ... повинен збудувати систему управління народньою освітою так, щоб вона якнайкраще обслужила ... установи народньої освіти. Основною ознакою якісно високо збудованої установи є здатність провду підвідомчою справою. Ось чому в центрі і на місцях при будові органів освіти необхідно виходити з установлення єдності провідної думки в усіх питаннях керівництва народньою освітою. Єдність провідної думки полягає перед усім у концентрованім управлінні справою

народної освіти і в персональній відповідальності. Децентралізований провід справою народної освіти, що був у Наркомосвіті до постанови ВУЦВК з дня 1 квітня 1925 р., відсутність плановості при складанні бюджету і відсутність методологічної праці викликали децентралізацію всієї освітньої справи і слабкий, порівнюючи, організаційний зв'язок Комісаріату з його місцевими органами. Нарада вважає, що об'єднавши централістично провід всередині самого Комісаріату, треба негайно перейти до централізованого проводу всіма органами освіти і на периферії, збудувавши його на засадах директивності" [117, с. 1].

Такі зміни призвели також до значного посилення централізації в галузі методичного забезпечення. Як зазначалось в одному з інструктивних листів до Окрметодкомів, "хоч які недостатні й невичерпуючі методичні вказівки центру, та тільки за ними повинно проводити методичну роботу в освітніх установах. 2. У разі потреби дати пояснення або інструктивні вказівки до питань, не передбачених у центрі, або недостатньо освітлених. Окрметодкомісії, складаючи проект такого методлиста, обов'язково надсилають його з усіма підготовчими матеріалами до Держнаукаметодкому на затвердження. 3. Якщо ж методлист або інший інструктивний матеріал, охоплює питання виключно місцевого масштабу, то після відповідної апробації та ствердження, матеріал негайно повертається до Окрметодкомісії з пропозицією, як саме належить використувати цей матеріал на місцях" [49, с. 124–123]. Таким чином, процес централізації та одноосібного керівництва почав охоплювати систему методичного забезпечення навчального процесу.

Процеси централізації позначилися і на змісті підготовки робітничих кадрів. Про це свідчить те, що, починаючи з 1923 р., навчальні плани, розроблені відділами Укрголовпрофосвіти, затверджував ДНМК. У педагогічній пресі того часу, на

догоду офіційній ідеології, починають з'являтися матеріали, в яких гостро ставилось питання про необхідність запровадження "обов'язкових" навчально-плануючих документів, замість "робочих" і "орієнтовних", єдиних підручників, посібників тощо. У статті однієї з керівників професійної освіти О. Акніст "Головні завдання робітничої і нижчої професійної освіти у 1926–1927 навчальному році" зазначалось: "Методичне керівництво центру та робота шкіл повинні набути нових рис і виявитись в тому, щоб школа перейшла, нарешті, на більш або менш тверді навчальні плани і програми, виходячи із типових навчальних планів і програм, які даються центром, при цьому навчальні плани повинні бути не лише примірними, але і обов'язковими" [2, с. 63]. Цей принцип обов'язковості навчальних планів поступово перетворився на догму, став однією з головних вимог радянської професійної школи, авторитарно забезпечуючи цілковиту єдність підходу до змісту освіти на всій території СРСР. Це обумовлювалося тоталітарно-бюрократичним характером розвитку радянського суспільства та трагічними за наслідками явищами в суспільно-політичному житті країни, що відбувались у 1927–1929 рр. Для освіти вони означали завершення самостійного етапу розвитку всіх складових цієї системи і перехід до суцільної уніфікації всіх її ланок.

Пропозицію про необхідність об'єднання освітніх систем всіх республік, що входили до складу СРСР, було внесено до союзного уряду представниками України. Нарком Освіти України М. Скрипник писав: "У квітні 1927 року відбулася нарада Наркомів автономних республік РСФСР, куди було запрошено і наркомів союзних республік, що тоді перебували в Москві на сесії ЦВК Союзу. Ця нарада перетворилась врешті на нараду наркомів освіти союзних республік, і там за моєю пропозицією ухвалено поставити перед партією і урядом питання про уніфікацію систем освіти" [3, с. 8]. Питання про уніфікацію освітніх систем Росії та України обговорювалося на

XI Всеукраїнському з'їзді Рад. У його постанові на доповідь "Про стан та перспективи культурного будівництва" зазначалося: "Передовсім стоїть завдання уникнення розбіжності різних систем народньої освіти. Система народньої освіти УСРР, що в основі виправдала себе в житті, потребує більшого й дальшого корегування на підставі досвіду всіх інших республік і здійснення безпосередньої ув'язки з потребами народнього господарства" [105, с. 435]. Однак, уніфікація означала не лише поступове зближення двох освітніх систем. Вона поширювалась і на зміст навчання. Липневий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б) запропонував "приступити з 1928/1929 навчального року до уніфікації систем технічної освіти в СРСР" [75, с. 402]. 17 вересня 1929 р. ЦВК і Раднарком СРСР прийняли постанову "Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти" [76]. У країні запроваджувалась єдина система професійно-технічної освіти з єдиними типами освітніх закладів.

Такі ж процеси відбувались і на регіональному рівні. Київську Губпрофосвіту в 1924 р. було реорганізовано в інспектуру профосвіти Київської губнаросвіти. У її складі почали працювати дев'ять інспекторів із кожної "вертикалі" професійної освіти. Всього ж в Україні було утворено 41 округову інспектуру народної освіти, де визначалося 957 посад працівників [26, с. 8]. Це було на 35% менше тієї кількості працівників, які працювали в освітянських управлінських структурах до цього часу. Проте управлінські функції окрінспектур було значно розширено. Вони вирішували організаційні та господарські питання діяльності закладів освіти, призначали та звільнювали педагогічних працівників шкіл і установ, підпорядкованих окрінспектурі, здійснювали контроль за діяльністю закладів освіти. Вони ж несли і персональну відповідальність за всі справи народної освіти округу, в тому числі, за функціонування професійно-технічних навчальних закладів.

Із розвитком процесів централізації та уніфікації суттєво змінилася організаційна структура навчальних закладів нижчого рівня. У професійних школах зберігалася шкільна рада, однак її можливості обмежувалися, а управлінські функції керівника закладу ставали повноважними. Свідченням цього є нормативні документи другої половини 20-х рр., якими безпосереднє керування професійною школою покладається на "завідателя" школи, якого настановлює округовий інспектор народної освіти і затверджує НКО. У веденні професійної школи залишалося право вирішення деяких внутрішніх питань шкільного життя в умовах цілковитого обмеження повноважень шкільної ради та перетворення її у дорадчий орган при єдиноначальному керівникові навчального закладу [95, с. 12], який сам опинився в лещатах щільного ідеологічного нагляду збоку контролюючих органів освіти під орудою правлячої партії.

Розділ III

ПІДГОТОВКА РОБІТНИЧИХ КАДРІВ У 1929–1940 рр.

У 1925 р. довоєнний рівень промислового виробництва було перевищено. Наприкінці 20-х років усіма видами кооперації, включаючи споживчу, було охоплено 85% господарств.

Водночас, ринок, на якому опинилися госпрозрахункові підприємства, був відрізаний від світового монополією зовнішньої торгівлі й майже або цілком монополізований, тобто позбавлений конкуренції підприємств інших форм власності. Отже, він був штучним.

У 1925–1926 рр. сільськогосподарський податок у грошовій формі не сплачувала п'ята частина селянських господарств, тобто практично всі незаможники. Заможні господарства переподатковувалися і втрачали здатність нарощувати виробництво.

У 1925 р. державна влада взяла курс на поступове згортання непу. В аграрно-селянській політиці розпочався поворот до гасел колективізації, а в галузі промисловості – до гасла індустріалізації, проголошеного XIV з'їздом ВКП(б). Попри всі запевнення про незмінність економічної політики, партійне керівництво на чолі з Й. Сталіним різко змінило політичний курс, переходячи до методів прямого насильства. У країні починалася доба "великого перелому".

У ті часи вважалося, що історія відвела Радянському Союзу дуже невеликий строк для подолання технічної відсталості й створення високорозвиненої промисловості. Звідси виникали дві проблеми: темпів індустріалізації та джерел її

фінансування. Ці проблеми розв'язувалися в обстановці гострих суперечок і дискусій усередині правлячої партії. Характер ідейної боротьби значною мірою ускладнювався особистим суперництвом авторитетних партійних діячів. Відмова Л.Б. Каменева та його тодішніх союзників у політбюро ЦК ВКП(б) Г.Є. Зінов'єва і Й.В. Сталіна від справжнього госпрозрахунку й поглиблення начал непу в націоналізованій промисловості наперед визначила економічну неефективність її функціонування та залежність від бюджету. А в країні, – бюджет якої формувався, передусім, за рахунок надходжень із сільського господарства, це означало залежність від селянських ресурсів. Принципова відмова від непу призвела до того, що ця політика втратила свій динамізм. У мирних умовах поступово набирала сили процес повернення до звичних від часів громадянської війни воєнно-комуністичних, тобто адміністративних, методів управління економікою.

Бухарін М. намагався теоретично обґрунтувати побудову нового суспільства на базі непу, повільного ("черепашачого") "вростання" країни в соціалізм – без революційних переходів у новий якісний стан і тільки під впливом поступових змін внутрішній і міжнародній обстановці. Він виступав проти прихованого здійснення воєнно-комуністичної політики на селі й вважав, що усім прошаркам селянства слід розвивати своє господарство, нагромаджувати, збагачуватися. М. Бухаріна підтримували О. Риков і М. Томський. Частина партійних функціонерів відкидала можливість співіснування соціалістичної системи із селянським виробництвом і пропонувала розвивати велику індустрію за рахунок руйнування дрібнотоварного селянського господарства. Така позиція знаходила в більшовицькій партії чимало прихильників. Частина її керівників, зокрема Л. Троцький, Л. Каменєв, Г. Зінов'єв, висунули ідею "надіндустріалізації" за рахунок селянства.

Скориставшись черговим спалахом хлібозаготівельної кризи взимку 1927–1928 рр., Й. Сталін узяв на озброєння основну вимогу нещодавно розгромленої групи Троцького – "стрибок" в індустріалізацію за рахунок вилучення коштів із сільського господарства, але пішов при цьому значно далі в тиску на селянство.

У 1927–1928 рр. з новою економічною політикою було покінчено, натомість у відносинах із селом держава замість закупівель на ринку почала застосовувати конфіскаційний принцип хлібозаготівель, тобто продрозкладку. В економічне життя повернулися реалії епохи громадянської війни – заборона торгівлі, карткова система розподілу продуктів, фінансування державних витрат шляхом інфляційного випуску паперових грошей. Із 1929 р., який Й. Сталін назвав "роком великого перелому", здійснювалася авантюристична лівацька політика воєнно-комуністичного штурму. Під особистим впливом Й. Сталіна сталася зміна поглядів на строки, форми й методи перетворень на селі, дедалі більшої сили набували гасла поляризації соціальних сил, загострення класової боротьби.

"Стрибок" в індустріалізацію, розпочатий із 1929/30 фінансового року – другого року першої п'ятирічки, – пояснювався необхідністю забезпечити надвисокі ("більшовицькі", "шалені") темпи зростання промисловості. Незабаром було висунуто лозунг "П'ятирічку – за чотири роки!". В економічно відсталій країні, яка не мала демократичних традицій, неважко було знайти соціальну опору такому курсові. Давалося визнавати нетерпіння якнайшвидше подолати відсталість. Основна маса робітників виявляла готовність "підтягнути пояси" й погоджувалася на "тимчасові труднощі" з тим, щоб у найближчому майбутньому побудувати "економічний фундамент соціалізму – могутню індустрію". Робітники вірили лівацьким лозунгам і не розуміли, що за одну п'ятирічку неможливо здійснити перетворення, котрі вимагали довгих років наполегливої праці.

Отже, "підхльостування" індустріалізації за рахунок селянських коштів й істотного обмеження реальної заробітної плати робітників і службовців спричинилося до падіння рівня життя населення, проте не допомогло прискорити темпи промислового зростання.

Важливою ланкою індустріалізації була швидка підготовка кадрів, у тому числі в процесі виробництва. Тисячі й тисячі юнаків і дівчат, переважно з сільської місцевості, йшли на будівництво Дніпрогесу, Харківського, тракторного заводу, сотень інших об'єктів індустрії. Усі вони починали із заступа, кайла, тачки або "кози", якою вручну подавали цеглу на стіни новобудов. Працівників у ті часи надихало те, що вони прилучалися до великої історичної справи. А тим часом формувалася суворо централізована адміністративно-командна система керівництва промисловістю, базована не стільки на економічній заінтересованості трудящих, скільки на примусі, на остраху людини перед покаранням за невиконаний або недбало виконаний наказ. Така система передбачала відповідну адміністративну ієрархію: все вирішували керівні посадові особи, а величезна маса виконавців не брала ніякої реальної участі в управлінні.

Здійснити свій лівацький експеримент радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним намагалося за допомогою штучно відродженого протистояння соціальних сил і розкручування маховика репресій. Сталінські ідеологи "генеральної лінії на соціалістичну індустріалізацію" розцінювали будь-який опір лівацькому насильству над економікою як вкрай небезпечний опортунізм.

Соціальна і внутрішньополітична ситуація загострювалася. Криза хлібозаготівель викликала ряд надзвичайних заходів щодо селянства. Саме в цій ситуації радянському партрад-керівництву для пояснення багатьох кризових явищ в господарському будівництві був потрібний величезний і гучний про-

цес над "шкідниками" із середовища старих спеціалістів. Таким процесом стала відома "Шахтинська справа" 1928 р.

Наступним уявним ворогом "соціалістичного поступу" в Україні сталінське керівництво обрало український буржуазний націоналізм та міф про націонал-ухильництво. Історики ще й досі не визначили масштабів втрат від масового сталінського терору 30-х рр. Вишукувалися не лише "буржуазні націоналісти", а й уявні шпигуни, члени контрреволюційних організацій і агенти контрреволюційних розвідок. Йшло полювання на білогвардійців, петлюрівців і махновців, куркулів і розкрадачів колгоспного майна, колишніх служителів культу, поміщиків і фабрикантів, шкідників та, звичайно, тих, що співчували всім цим категоріям. Це супроводжувалося повальними чистками в усіх організаціях, установах, закладах освіти, науки і культури. Величезних кадрових втрат зазнала система української професійно-технічної школи.

Україною ширилася низка великих і малих політичних процесів. Найгучнішими серед них стали судові справи із задалегідь зпрогнозованими вироками та зрежисованим суспільним резонансом: "Спілка визволення України" – "СВУ" ("керівник" – академік С. Єфремов, судовий фарс розіграний у 1930 р.); "Український національний центр" – "УНЦ" ("керівник" – академік М. Грушевський, процес відбувся у 1932 р.); "Українська військова організація" – "УВО" ("керівники" – О. Шумський, П. Сологуб, та ін., 1933 р.); "Українська троцькістська організація", що нібито діяла в 1935–1937 рр. Причому, організатори акцій намагалися довести, що це не ізольовані епізоди, а ланки "загального ланцюга боротьби націоналістичної контрреволюції проти радянської влади в Україні". Теоретичні суперечки навколо "генеральної лінії" правлячої партії засуджувалися, а згодом переводилися в "ідеологічну площину" з наступними організаційними висновками карального характеру. Репресовані й розкуркулені "вороги народу" попов-

нювали широку мережу концтаборів, перетворюючись у безкоштовну робочу силу радянської системи.

Потерпало й українське село. У 1929 р. XVI партконференція ВКП(б) проголосила курс на суцільну колективізацію, яка ставила своїм завданням ліквідацію багатокладності в економіці, водночас, пролетаризація села давала для промислового будівництва потрібні кошти, сировину і робочі руки.

П'ятирічка 1928/29–1932/33 рр. закінчилася голодомором, який набув жахливих розмірів у сільських районах України. Це лихо стало закономірним наслідком економічно необґрунтованої політики партійного і радянського керівництва СРСР, передусім, Й. Сталіна. Він визрівав поступово і мав конкретні соціально-економічні і політичні передумови.

Українське керівництво було достеменно обізнане зі становищем. В. Чубар, М. Скрипник, М. Хатаєвич, В. Затонський, С. Косіор, Н. Демченко, Р. Терехов, Г. Петровський бували в селах і бачили на власні очі, що там діялося. Знали про голод і представники московської верхівки, а саме: В. Молотов, Л. Каганович, А. Мікоян, П. Постишев. Однак, вони злочинно це замовчували. Мовчала і більшість партійно-державних місцевих органів влади, які були слухняними "гвинтиками" сталінської диктатури. Вони теж відповідальні за трагедію 1932–1933 рр., адже голодомор, власне, творився безпосередньо їхніми руками. Місцевій владі справедливо можна пред'явити конкретні звинувачення, за безпринципність в обстоюванні життєвих інтересів населення, навмисне перекручування, замовчування, фальсифікацію справжнього стану справ.

Аналіз джерельної бази, а також ряду сучасних історичних і політологічних досліджень дає можливість визначити декілька найсуттєвіших чинників соціально-економічного і політичного життя українського суспільства наприкінці 20-х – на початку 30-х років, що мали суттєвий вплив на тогочасну сис-

тему робітничої підготовки та обумовлювали її будову, внутрішню організацію, організаційну структуру і зміст.

Втілюючи у життя теоретично хибну і практично нездійсненну комуністичну догму про можливість побудови соціалізму в одній, окремо взятій країні, пануюча політична партія висунула завдання: здійснити стрибок в індустріалізацію країни за рахунок вилучення коштів із сільського господарства. Чітко розуміючи обмеженість часу, відведеного на виконання цієї настанови, та з огляду на об'єктивну неминучість світової війни з імперіалізмом, партійно-радянські очільники намагалися форсувати економічний розвиток країни і республіки. Невід'ємною ланкою в ланцюгу "підхльостуючих" заходів було створення адекватних запитам тогочасного суспільства системи професійної підготовки робітників, які б мали за будь-яку ціну здійснити кадрове забезпечення форсованих п'ятирічних планів у промисловості, транспорті, будівництві й сільському господарстві.

Відповідно до зазначених настанов, офіційна історія й теорія педагогіки тих часів визначала пріоритетними такі процеси в економіці, які зумовлювали необхідність реформування існуючої системи нижчої професійної освіти: "1) електрифікація енергетичної бази та втілення електрики у виробничий процес; 2) механізація виробництва; 3) втілення хемії та електрохемії в технологію...; 4) раціональна організація праці; 5) спеціалізація підприємств; 6) типізація виробництв; 7) нормалізація деталей; 8) переведення безперервності виробничого процесу через конвеєр, автоматизації та синхронності в роботі" [137, с. 14].

Складовою штучного прискорення темпів індустріалізації було здійснення запланованого стрибка в промисловому розвитку. Так, із 1500 промислових підприємств, які передбачалося побудувати в СРСР протягом перших п'ятирічок, 400 мали споруджуватися в Україні. Більшість із них було побудовано.

Деякі з них демонстрували високий технічний рівень (Зуївська, Штерівська, Дніпровська електростанції). У Донбасі було введено в дію 53 шахти, а на заводах, які вже діяли в Україні – 12 доменних і 24 мартенівських цехи [44, с. 348–352]. Будівництво Дніпрогесу, Харківського тракторного заводу та "Запоріжсталі" протягом довгих років символізувало велич сталінського індустріального поступу.

Зростання кількості промислових об'єктів та обсягів виробництва потребувало значного збільшення робітничого персоналу підприємств, нестача якого протягом довоєнного часу набула стійких ознак хронічності. Так, додаткова потреба в робітничих кадрах у республіці на початку 30-х років складала близько 300 тис. осіб, сягнувши майже у чотири рази, в порівнянні з показниками 1929 року [137, с. 12]. Дуже низьким був рівень кваліфікації працюючих робітників. У машинобудівній промисловості, яка вважалася однією з головних галузей тогочасного промислового комплексу держави, некваліфіковані і напівкваліфіковані робітники складали дві третини від загальної кількості працюючих, у чорній металургії приблизно такий же відсоток складали зовсім непідготовлені працівники, які ставали до роботи в цій галузі [53, с. 38].

Розгляд якісного складу поповнення робітничих кадрів у зазначений період дозволяє говорити про наступне. По-перше, більшість селян, що залучалися для праці в промисловості, не мали професій, володіли дуже низькою кваліфікацією або були позбавлені її зовсім. А нові підприємства, оснащені складною, передовою на той час технікою, вимагали кваліфікованих, добре підготовлених робітників. Працівників, залучених у порядку організованого набору, можна було використовувати лише на підсобних ділянках або роботах, які не потребували спеціальних знань. Крім того, ця категорія працівників не могла забезпечити стійкого контингенту робітників на тому чи іншому підприємстві.

Таким чином, забезпечити надвисокі ("більшовицькі", "шалені") темпи зростання економіки професійно невідготовлені кадри, звичайно, були не в змозі. Таке становище загрожувало виконанню індустріалізаційних завдань, створюючи підстави для сумнівів щодо правомірності сталінських економічних та загальнотеоретичних постулатів.

Проблему нестачі робітничих кадрів загострювало організаційно-кадрове волюнтаристське експериментаторство, а також спроби вирішення економіко-технічних завдань заходами ідеологічного спрямування. Передусім, йдеться про організацію владою з самого початку 20-х років великих і малих показових політичних процесів із заздалегідь спланованими висновками проти неіснуючої опозиції радянській владі, головним об'єктом яких було обрано інтелігенцію, в тому числі технічну. Потужного поштовху у розгортанні інспірованої боротьби проти "буржуазних спеціалістів" у промисловості з 1928 року додала відома "шахтинська справа". Також не можна обминути негативних наслідків "нешадної боротьби" із порушниками трудової дисципліни і плинністю кадрів, запровадження безперервного робочого тижня, збільшення змінності в роботі промислових підприємств, "висування" робітників на державну і громадську роботу, невинуватих "виробничих висування" десятків тисяч робітників на більш кваліфіковану роботу, на середньо-технічні та вищі інженерні посади, "зміцнення" керівного і викладацького складу ВИШІВ за класовим принципом тощо [137, с. 15].

Політика Й.Сталіна та його оточення щодо робітничого класу країни, за нашими висновками, складалася з двох напрямів. По-перше, відносно старих кадрів пролетаріату "...завдання полягає в тому, щоб **втягнути** (виділення наше, А.С.) мільйонні маси безпартійних робітників в усю нашу будівельну роботу" [42, с. 140]. По-друге, економічне зростання держави, за уявленнями "батька народів", міг забезпечити тільки цілком

новий робітничий клас, який потрібно ще створити. Таким джерелом поповнення робітничого класу стала величезна маса селян, які, за образним висловом Б. Кравченка, "тікаючи від колективізації, приваблювані вищими життєвими стандартами та можливостями соціальної мобільності... ринули юрбами у промисловість..." [42, с. 196]. Новосформовану масу робітників, основну частину якої складала молодь, необхідно було ідеологічно налаштувати та підготувати до свідомої професійної діяльності. Підсумовуючи роботу XIV конференції РКП(б), ще у травні 1925 року Й. Сталін говорив: "Нам потрібно мільйонів 15–20 індустріальних пролетарів, електрифікація основних районів нашої країни, коопероване сільське господарство та високо розвинена металева промисловість. І тоді нам не страшні жодні небезпеки" [133, с. 132].

У формуванні нових підходів до організації і змісту підготовки робітничих кадрів чималу роль у кінці 20-х і на початку 30-х років відігравало ідеологічне забезпечення технічної реконструкції народного господарства. Найбільш поширеними ідеологічними заходами, спрямованими на підвищення кваліфікації робітників, набуття ними другої спеціальності були змагання (соціалістичне, за звання кращого за професією, за відмінну якість продукції, за відмову від держдотацій, за перехід на беззбиткову роботу), масові рухи (стаханівський, за оволодіння технічними знаннями, за оволодіння новою технікою), кампанії (по раціоналізації виробництва, по зниженню собівартості продукції, по скороченню непродуктивних витрат), а також всеохоплюючий спектр ударництва та поширення передового досвіду. Усі перелічені заходи заздалегідь планувалися і впроваджувалися відповідними постановами ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.

Значним фактором впливу на генезис системи підготовки робітничих кадрів були загальнодержавні процеси урбанізації, особливо характерні для промислових центрів України. Розви-

тку цього об'єктивного явища сприяли декілька обставин, серед яких особливого значення набула прискорена міграція селян до міст, здійснення організованого набору робочої сили на основі договорів новобудов з колгоспами, запровадження паспортної системи. Внаслідок розгортання урбанізаційних процесів у 1926–1939 роках кількість населення в містах збільшилася з 2,5 до 6,8 млн. осіб, а рівень урбанізації в 1939 році сягнув 29 відсотків, майже втричі перевищуючи відповідні показники 1926 року [42, с. 156]. Безсумнівно, приріст міського населення здійснювався за рахунок осіб, позбавлених будь-якої робітничої підготовки, що зумовлювало розширення мережі закладів нижчої професійної освіти.

Специфіка досліджуваного періоду полягала у поступовому зміцненні культу особи Й. Сталіна та подальшому формуванні командно-адміністративного механізму буття країни. Однією з умов цього процесу стало згорання проголошеної ХП з'їздом ВКП(б) політики коренізації (на теренах нашої країни – українізації), жорстка централізація та уніфікація сфери культурного будівництва й освіти. Ці процеси не могли не позначитися на системі підготовки робітничих кадрів у республіці. Точкою відліку став липневий (1928 р.) Пленум ЦК ВКП(б), на якому було прийнято рішення про уніфікацію систем технічної освіти в СРСР [75, с. 401]. Це стратегічне завдання центру було беззастережно сприйнято найвищим керівництвом України і матеріалізовано у цілій низці нормативних постанов як генеральну лінію партії в галузі робітничої освіти.

Вже в травні 1929 року постановою XI Всеукраїнського з'їзду рад висувалося "...завдання уникнути розбіжності різних систем народної освіти по різних радянських республіках", а також офіційно закріплювалася теза про те, що "...єдиний господарський план усього СРСР потребує також єдиної системи й плану підготовки кваліфікованої робочої сили для нашого господарства" [105, с. 443]. Через кілька місяців бюрократична

вертикаль почала продукувати спеціальні настанови у цій галузі. Ухвала ЦВК та РНК СРСР "Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти" (вересень 1929 року), що набула визначального характеру для подальшої долі нижчої професійної освіти, зобов'язувала державну планову комісію, народний комісаріат шляхів сполучень Союзу РСР та народні комісаріати освіти союзних республік із залученням профспілок, комсомолу, науковців та інших зацікавлених громадських організацій у шестимісячний термін розробити та видати обов'язкові для використання у всьому Союзі РСР: а) типові положення про заклади індустріально-технічної освіти; б) уніфіковані основи програм і навчальних планів цих закладів. Документом встановлювалося п'ять основних кваліфікаційних рівнів інженерно-промислових спеціалістів, два останні з яких регламентували робітничі спеціальності нижчої професійної ланки. Робітничий загальний розподілявся на молодший адміністративно-технічний персонал з різко вираженою виробничою спеціалізацією, який працює під керівництвом інженерів і техніків та кваліфікованих робітників – безпосередньо самостійних виконавців виробничих операцій; висококваліфікованих робітників з організаторськими функціями (бригадири, налагоджувальники, установники тощо); робітників універсального типу з підвищеною і середньою кваліфікацією (слюсарі, токарі тощо); робітників на роз'єднаних операціях (ватерщики, ткалі тощо) [76, с. 1179].

Суворій регламентації підлягали також і форми робітничої підготовки та перепідготовки індустріально-технічних працівників у вигляді шкільного навчання, додаткової робітничої освіти в закладах шкільного типу переважно для зайнятих на виробництві та заочної освіти. Разом з цим, передбачалося поєднання індустріально-технічної освіти із загальною шляхом встановлення відповідності ступенів додаткової робітничої освіти і заочного навчання ступеням навчання шкільного, що

також являло собою уособлення тогочасних уніфікаційних тенденцій.

Уніфікація освітньої сфери супроводжувалася посиленням централізації управління нею, що виражалось в зосередженні дедалі більшого числа повноважень і розпорядчих функцій на загальнодержавному рівні, а також невиправдано надмірною регламентацією діяльності управлінських структур в освіті. Порušуючи принцип зворотного зв'язку між освітою та держапаратом, тоталітарно-натискна форма управління суттєво обмежувала творчий потенціал закладів освіти, стримувала творчі пошуки педагогів, зменшувала ефективність фахової підготовки робітників. Заволодівши змістом і формами професійної підготовки, тенденції до насадження одноманітності, як ракова пухлина, розповсюдилися на методика викладання, охопили педагогічний інструментарій, відредагували у бік зменшення та остаточно заблокували динаміку типів навчальних закладів. Наприклад, дата початку навчання у школах механізаторів встановлювалася спеціальною постановою РНК та ЦК КП(б)У.

Ще однією реалією суспільно-політичного життя країни і республіки досліджуваного періоду, яка негативним чином вплинула на підготовку робітничих кадрів, стало безумовне вкорінення класового принципу комплектації керівних і викладацьких кадрів закладів професійної робітничої освіти, а також подібні засади формування контингенту учнів у цих закладах. Безперечно, що заідеологізованість, пролетарська методологія виховання на основі теорії посилення класової боротьби в умовах штучно розпалюваного класового розмежування і розшарування в суспільстві спотворювали гуманістичний сенс і саму траєкторію розвитку системи підготовки робітничих кадрів. Набуття класового характеру помітно вплинуло в майбутньому на формування негативного, меншовартісного іміджу закладів освіти, де здійснювалася підготовка робітників.

Потребує визначення ще одна причина суспільно-політичного характеру, яка багато в чому призвела до негативних спотворень у системі підготовки робітничих кадрів. Цей чинник знаходився в колі найболючіших питань подальшого національно-державного будівництва, під гаслом яких, починаючи з другої половини 20-х років, проходили майже всі процеси в колишніх національних окраїнах.

Справа полягала в тому, що тенденція розв'язувати питання міжнаціональних відносин, національно-державного будівництва з позицій ідеї автономізації та імперських традицій набувала розвитку в міру посилення режиму особистої влади Й. Сталіна. Подібно до того, як гасло "Уся влада Радам!" було підмінене владою апарату, нового радянського чиновництва, так і замість добровільного союзу рівноправних республік народжувалася великодержавна адміністративно-командна система, найголовнішим атрибутом якої стала надзвичайна централізація, нехтування правами неросійських народів. З великодержавних позицій розглядав Й. Сталін проблеми розвитку національних культур, місце і роль національних кадрів в культурному прогресі країни. Його модель вирішення проблем національно-культурної розбудови базувалася на утилітарному та прагматичному підходах, механічному розумінні взаємозв'язку класового і національного. Тому стає зрозумілим, що практика українізації суспільства й управлінського апарату республіки, яка з успіхом розгорталася, починаючи з 1924 року, наприкінці 20-х почала все більше заходити у протиріччя з централізаторською політикою центру щодо національних окраїн, створювати реальну перешкоду утвердженню культу особи Й. Сталіна та формуванню авторитарно-бюрократичної держави тоталітарного типу.

На наш погляд, політика українізації, за задумом Й. Сталіна, не мала на меті національно-культурного відродження республіки на засадах українства, а слугувала лише національ-

но забарвленим засобом донесення ідей соціалістичного будівництва до малоосвіченого українського загалу робітників і селян від майже стовідсотково неукраїнського партійно-радянського керівництва республіки. Тому не викликає подиву той факт, що практика українізації "по-більшовицьки" набула цілого ряду гіпертрофованих, викривлених рис, на з'ясуванні яких варто зупинитися окремо.

По-перше, сама ідея і механізм впровадження українізації розроблялися в Москві, їх було спущено згори, здійснення цієї політики проходило в умовах щільного контролю з боку її творців і режисерів.

По-друге, українізація торкалася важливих на той час, але поверхневих шаблів культури, освіти й свідомості суспільства. Якщо рівень занурення до історичної давнини сягав нижче хронологічної відмітки 1917 року, або соціально-класовий контекст події чи явища, що розглядалося, набував непролетарських ознак, такі екскурси відразу отримували ідеологічне тавро дрібнобуржуазного націоналізму, петлюрівщини, а згодом переводилися у політичну площину з відповідними заходами організаційного або фізичного впливу.

По-третє, спеціально відібраних та сертифікованих особисто Й. Сталіним очільників українізації, міністрів освіти України О. Шумського (1925–1927 рр.) та М. Скрипника (1928–1933 рр.) майже з самого початку їхньої українізаторської діяльності було обвинувачено у помилках націоналістичного характеру, потім – у націоналістичному ухилі у партії, а згодом – оголошено агентами імперіалістичних розвідок, ворогами з партквитком у кишені і назавжди викреслено з історичної пам'яті співгромадян і нащадків.

По-четверте, відповідно до набираючої обертів сталінської практики перекладання власних прорахунків і помилок на уявних ворогів, вплив капіталістичного оточення, об'єктивні труднощі соціалістичного зростання, Й. Сталін та його попліч-

ники відшукували винуватців гальмування соціалістичного поступу в особі українських "націонал-ухильників", які ніби-то використовували політику українізації для торпедування соціалістичних об'єднувачих процесів та відриву України від "братньої сім'ї народів". Й. Сталін розумів, що українізація не обмежиться вивченням і поширенням мови, а призведе до зростання національної самосвідомості, й отже, на його думку, до посилення самостійності республіки, зростання децентралістських тенденцій, що аж ніяк не вписувалося у його схему "автономізації" і не відповідало прагненням до зміцнення особистої влади. Ідеологічний й адміністративний тиск, при відсутності чітко обумовленого політичного і правового суверенітету особи, набирав у державі визначального характеру.

У якості теоретичної засади централізаторського наступу з кінця 20-х років культивується теза про загострення класової боротьби в міру побудови соціалізму. "Деякі товариші, – підсумовував Й. Сталін на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у січні 1933 року, – зрозуміли тезу про знищення класів, створення безкласового суспільства і відмирання держави як виправдання лінії й благодущності, виправдання контрреволюційної теорії затухання класової боротьби і послаблення державної влади. Нічого й казати, що такі люди не можуть мати нічого спільного з нашою партією. Це – переродженці, або дворушники, яких треба гнати геть з партії" [134, с. 210–211]. А в ідейно-теоретичному підґрунті галузі національних відносин, у якій більшовики, починаючи з В. Леніна, рівнозначними небезпеками завжди вважали великодержавний шовінізм та буржуазний націоналізм, терміново обґрунтовується посилення місцевих націоналістичних загроз, переважання згубності їх наслідків для справи побудови соціалізму, в порівнянні з націоналізмом великої нації, та необхідність нещадної боротьби з українським "націонал-ухильництвом". "Головну небезпеку становить той ухил, проти якого перестали боротися і якому дали, таким

чином, розростися до державної небезпеки, – теоретизував "батько народів". – На Україні... ухил до українського націоналізму... став головною небезпекою" [135, с. 362]. У 1929 році права республік було суттєво обмежено. Це ще більше поглибило жорстку централізацію керівництва. Використавши штучне створення голодомору в республіці у 1933 році, яке партійно-радянськими документами тих часів цинічно проголошувалося кризою хлібозаготівель, партія розпочала криваву боротьбу проти українського "націонал-ухильництва" в політичній площині.

Одним із форпостів українського буржуазного націоналізму Й. Сталін призначив Наркомат освіти України. Після самогубства М. Скрипника відомство очолив В. Затонський, який ще у 20-ті роки набув слави борця з ухилами в партії. Під його орудою розпочалася поголовна чистка наркомату і науково-педагогічних установ, що входили до його складу. У 1933 – першій половині 1934 року з Наркомосу УРСР "вичистили" майже 200 "націоналістичних ворожих елементів". В обласних управліннях народної освіти з політичних мотивів було замінено все керівництво, а у районних – 90 відсотків [56, с. 15]. На листопадовому (1933 року) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У нарком В. Затонський заявив, що 30–40 відсотків учителів республіки є класово ворожими елементами [23, с. 17].

Хвиля репресій прокотилася по установах Наркомату освіти України. Тільки у Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях під звільнення потрапили 507 осіб, з них як "петлюрівці, бандити, члени контрреволюційних організацій" – 114, як "куркулі" – 189, як "попи, фабриканти, поміщики, торгівці" – 189 [23, с. 18]. Науково-дослідні установи й університети позбулися 268 професорів та викладачів [56, с. 15]. Такі ж події відбувалися у педагогічних вузах республіки. Із 29 директорів було звільнено 18 ("двурушники, націоналісти, петлюрівці, шпигуни"), з подібними формулюваннями позбулися роботи,

свободи або життя 210 викладачів. Деякі педагогічні навчальні заклади втратили майже увесь професорсько-викладацький склад [56, с. 96–97]. Багатьох з них було заарештовано, розстріляно або відправлено до таборів, а ті, кому вдалося уникнути такої долі, позбавлялися можливості працювати за фахом, висилалися за межі республіки.

Отже, своєрідним апогеєм процесів подальшої централізації усіх сфер життєдіяльності країни стала передача нижчої професійної освіти у підпорядкування господарських Наркоматів. Такий наш висновок обґрунтовується наступним дослідженням. По-перше, існування української системи професійної освіти, яку було створено у 20-ті роки, її відмінність від російської системи, сприймалося партійно-державним керівництвом колишнього СРСР як пошук власного шляху розвитку, що в умовах зміцнення тоталітарної держави було неприпустимим. По-друге, українська нижча професійна школа розглядалася її творцями як принципово нова освітня система, метою якої було оптимальне поєднання загальноосвітнього та професійного навчання. Таке бачення мети нижчої професійної освіти в умовах практики беззастережного адміністрування і нетерпимості до національного педагогічного досвіду не відповідало пануючому в тодішньому СРСР офіційному погляді на шляхи розвитку системи підготовки робітничих кадрів. По-третє, українська нижча професійна школа орієнтувалася на підготовку високоосвіченого робітника, який за рівнем своїх знань міг продовжувати навчання у вищій школі. Тоталітарному режиму, за твердженням Й. Сталіна, потрібний був "новий робітник" у якості необхідного додатку мускульно-розумової сили до індустріально-промислової техніки. Цей робітник мав володіти дозованим мінімумом технічних знань, умінь і навичок, набутих у процесі виробництва та експлуатації машин з метою обслуговування тих самих машин. Свідченням цієї тези було вилучення Наркомату освіти УРСР з ієрархії керівництва сис-

темою нижчої професійної освіти, девальвація його ролі у забезпеченні загальноосвітньої складової професійної робітничої підготовки та поступове перетворення Наркомосу України у "виконавчий орган партії з дуже обмеженими правами" [10, с. 13]. По-четверте, адміністративно-репресивна політика і практика боротьби з уявними ворогами серед індустріально-технічних та педагогічних кадрів, яка набула у досліджуваній період в Україні яскраво вираженого національного забарвлення, створювала значні перешкоди у справі акумуляції фахового досвіду, значно гальмувала пошук шляхів розвитку системи професійної підготовки і навчання кваліфікованих робітників.

Зупинимось на характерних особливостях організаційно-педагогічних форм нижчої професійної освіти України кінця 20-х – 30-ті рр. Спільною тенденцією розвитку всіх галузевих систем підготовки робітничих кадрів стала уніфікація типів професійних навчально-виховних закладів. Цей факт зумовлюється тим, що в державі функціонувала максимально централізована управлінська система, яка забезпечувала реалізацію єдиної політики у галузі підготовки робітничих кадрів. Постановою ЦВК та РНК СРСР "Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти" (вересень 1929 р.) було визначено такі типи закладів професійно-технічної освіти: 1) професійно-технічні школи для підготовки молодшого адміністративно-технічного персоналу з терміном навчання від 2 до 3 років, для тих, хто, як правило, закінчив школу-семирічку; 2) школи фабрично-заводського учеництва з підготовки кваліфікованих робітників для великої й середньої промисловості та у спеціальних виробництвах, із робітничої молоді, що заброньована, з терміном навчання від 2 до 3 років, для тих, хто, як правило, закінчив семирічку; 3) нижчі професійно-технічні школи для підготовки робітників дрібної та кустарно-ремісничої промисловості, з терміном навчання від 2 до 3 років, для тих, хто закін-

чив школу-чотирирічку [76, с. 1180]. Відповідно до цього документа, завдання додаткової робітничої освіти покладалися на: 1) курси і навчальні пункти виробничо-технічної та загальноосвітньої підготовки для кваліфікованих робітників, а також для робітників, зайнятих у дрібній та кустарній промисловості, з терміном навчання різної тривалості в межах до 3 років; 2) курси підвищення кваліфікації для робітників великої й середньої промисловості з терміном навчання різної тривалості в межах до 3 років; 3) вечірні робітничі середні професійно-технічні школи для підготовки молодшого адміністративно-технічного персоналу з терміном навчання від 2 до 3 років [76, с. 1181].

Визначення типів закладів освіти, в яких здійснювалася підготовка робітничих кадрів, також закріплювалося постановою третьої сесії ЦВК СРСР п'ятого скликання (травень 1931 р.), в якій, окрім іншого, зазначалося: "Підготовка кваліфікованих робітничих кадрів, поряд з підвищенням кваліфікації шляхом соціалістичного змагання, ударництва, наскрізних бригад, зустрічних промфінпланів та ін. має здійснюватись:

а) через школи фабрично-заводського учеництва (ФЗУ), школи молоді, організованої на будовах (будучі) та через школи молоді, організовані на сільськогосподарському фронті (сільгоспучі) – основну форму підготовки кваліфікованої робочої сили із підлітків;

б) через короткотермінові форми підготовки робочої сили органами праці, особливо на базах Центрального Інституту Праці. Короткотермінова підготовка кваліфікованих робітників має здійснюватись органами Народнього Комісаріату праці на базах, що переважно зв'язані з виробництвом (підприємства, будови, транспорт);

в) шляхом пересування робітників у самому виробництві з малокваліфікованих робіт на роботи більш високої кваліфікації [55, с. 87].

Наведена класифікація закладів нижчої професійної освіти передбачала поділ робочої сили на три категорії: робітників на роз'єднаних операціях; універсалів середньої та підвищеної кваліфікації; висококваліфікованих робітників із настановчо-організаторськими функціями.

З огляду на вікові ознаки тих, хто навчається, заклади з професійної підготовки робітничих кадрів у досліджуваній період розподілялися на дві групи: для підлітків і робітничої молоді та для дорослих робітників.

Закладами освіти для підлітків були: професійно-технічні школи; школи фабрично-заводського учеництва (ФЗУ); школи учеництва масових професій (ШУМП) (школи радгоспного учеництва, школи машинно-тракторного учеництва; школи будівельного учеництва; школи гірничо-промислового учеництва); кустарно-промислові школи; бригадне учеництво.

Серед закладів додаткової робітничої освіти визначаємо: школи робітничого юнацтва; школи-підприємства; профтехнічні курси: "вступу" у виробництво, "планового пересування"; інші форми курсової підготовки робітників промисловості; курсова підготовка для сільськогосподарських виробників.

Професійно-технічні школи, що виникли на початку 20-х рр., продовжували функціонувати і на початку 30-х рр. Проте кількість таких закладів освіти з кожним роком скорочувалася. Зокрема, мережа індустріально-технічних професійних шкіл у 1927 р. скоротилася, в порівнянні із 1921 р., майже наполовину [27, с. 138]. Після 1932 р. вони практично перестали існувати, самоліквідувались або реорганізувались у школи фабрично-заводського учеництва.

Серед причин цього явища слід зазначити, що наприкінці 20-х рр. професійні школи були переведені на фінансування з місцевих бюджетів. Цим рішенням вони були приречені на самоліквідацію, адже стан місцевих бюджетів на початку 30-х років був надзвичайно скрутним [122, с. 43].

Сутність подвійного призначення професійних шкіл – як інструменту з підготовки кваліфікованих робітників та одночасно масового освітянського навчального закладу – не відповідала тогочасним вимогам до них керівництва державою. Головним джерелом непристосованості діючої системи підготовки робочої сили до потреб промисловості, – зазначалось у одному із документів ВРНГ, – слід визнати ту подвійну принципову установку, яка була надана цій роботі з самого її виникнення. Підготовка робочої сили у цій системі розглядалась не як першочергове господарське завдання з організації робітничого складу підприємств, а як різновид народної освіти [80, с. 112]. Такий підхід культивували також представники промисловості, профспілок, Наркомпраці РСФСР та Центрального інституту праці. Партійно-державному керівництву колишнього СРСР не був потрібний високоосвічений робітник, адже йому відводилась незначна роль виконавця ідей партії та уряду, планів соціалістичного будівництва, "гвинтика" державної машини. Подібного робітника можна було підготувати у школах фабрично-заводського учеництва, кількість яких лише за період першої п'ятирічки ФЗУ виросла майже у 5 разів, а кількість випущених ними кваліфікованих робітників – більше, як у 8 разів [127, с. 441]. Про надання переваг цим закладам освіти, порівнюючи їх з іншими, свідчить те, що держава постійно збільшувала обсяги фінансування шкіл ФЗУ. Так, у 1934 р. бюджет шкіл ФЗУ Наркомтяжпрому СРСР склав 65704,4 тис. крб., а в 1935 р. він збільшився до 79538 тис. крб. [115, с. 63].

Постановою ВЦУВК і РНК УСРР "Про школи фабрично-заводського учеництва" (квітень 1925 р.) встановлювалося три типи шкіл фабрично-заводського учеництва. Це: "1) школи фабрично-заводського учеництва при заводах, фабриках, копальнях та інших підприємствах (ФЗУ); 2) окремі школи фабрично-заводського учеництва (школа-фабрика, школа-завод);

3) районні школи, що обслуговують певні будівельні організації, дрібні промислові підприємства [109, с. 356].

Таким чином, школи ФЗУ свідомо перетворювалися у заклади освіти для продукування робітників з низьким освітнім рівнем, про що свідчать результати аналізу (вересень 1933 р.), а також законодавчо закріплена постановою ЦВК і РНК СРСР "Про школи фабрично-заводського учнівства" (вересень 1933 р.) заборона переходу випускників школи ФЗУ до навчання в технікумах, вузах та втузах без відпрацювання трьох років, скорочення терміну навчання для підготовки робітників масових професій з двох років до шести місяців (для підготовки окремих висококваліфікованих груп робітників – до одного року). Було прийнято рішення, яке зобов'язувало всі господарські наркомати перебудувати навчальні плани і програми шкіл фабрично-заводського учнівства так, щоб 80 відсотків усього навчального часу відводилось на безпосереднє навчання учня біля верстата за спеціальністю, а решта часу – на теоретичне навчання, пов'язане із майбутньою спеціальністю. З цією ж метою передбачалося скорочення вивчення робочих операцій. Планувалося також припинити підготовку в школах фабрично-заводського учнівства робітників зі спеціальностей, що вимагають тривалої підготовки й великого практичного досвіду. Цією постановою школи фабрично-заводського учеництва визнавалися складовою частиною заводу (фабрики, дороги) і підпорядковувалися безпосередньо керівнику підприємства [70, с. 79–81].

Однак, навіть серйозна фінансова та ідеологічна підтримка не могли забезпечити очікуваних результатів діяльності цих закладів освіти, їх мережа постійно скорочувалася. Так, у 1929–1930 рр. в Україні було 2711 шкіл ФЗУ, в яких навчалось 323,1 тис. учнів. У 1938–1939 рр. їх кількість зменшилась до 1535 із 242,2 тис. учнів. Водночас, згідно другого п'ятирічного

плану, ці заклади мали підготувати 2,4 млн. кваліфікованих робітників, проте підготували лише 1,4 млн. [115, с. 68].

Серед причин, що вплинули на такі досить низькі результати діяльності шкіл ФЗУ, нарада завідуючих школами ФЗУ заводів сільського машинобудування України (1930 р.) визначає: "недостача місць для теоретичного і виробничого навчання через форсування темпів прийому учнів", "відсутність кваліфікованих викладачів із спеціальних дисциплін", "недостатньо задовільний контингент інструкторів виробничого навчання", "відсутність єдиних планів і програм теоретичного й виробничого навчання..." [49, с. 185].

Недоліками у діяльності цих закладів освіти було й те, що вони неохоче бралися за підготовку робітничих професій тяжкої індустрії, багато галузей народного господарства не мали своїх ФЗУ, територіальне розміщення цих закладів не відповідало новому розміщенню продуктивних сил, кожна школа ФЗУ готувала робітників лише для конкретного підприємства, що виключало можливість їх перерозподілу тощо [115, с. 67–68].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що найбільш суттєвими факторами, які зумовили негативні результати діяльності шкіл ФЗУ, стали: по-перше, підпорядкованість цих закладів освіти конкретним підприємствам [88, с. 81], багато з яких не мали таких закладів освіти і через це не могли здійснювати підготовку робітничих кадрів для інших галузей народногосподарського комплексу; по-друге, ці заклади освіти не давали належної загальноосвітньої підготовки [70, с. 79] та можливості продовжувати навчання у вищих закладах освіти, що, у свою чергу, формувало меншовартісний імідж ФЗУ в населення. Набори учнів здійснювалися з великими труднощами, незважаючи на спеціальні плани та рознарядки [115, с. 66]; по-третє, школи ФЗУ поступово перетворилися в цехи підприємств з підпорядкуванням навчальних завдань виконанню виробничих планів.

Наведені факти допомагають сформулювати важливий урок історичного досвіду функціонування галузевих систем підготовки робітничих кадрів. Він свідчить про недоцільність ідеї та шкідливість практики уніфікації системи нижчої професійної освіти, а також красномовно демонструє, до чого призводять намагання нав'язати єдину організаційно-педагогічну форму підготовки робітничих кадрів та єдиний тип навчального закладу.

Навчання підлітків здійснювалося також у школах учеництва масових професій (ШУМП). У наказі ВРНГ СРСР про створення цих закладів (вересень 1930 р.) зазначалося: "Поряд із підготовкою кваліфікованих робітників у школах Ф.З.У. для підготовки робітників масових професій (тобто напівкваліфікованих) у поточному році мають бути організовані школи масових професій" [49, с. 209]. Вони мають "готувати з підлітків універсалів знижених кваліфікацій і ті професії робітників на подріблених операціях, що потребують виробничої підготовки (найменше 6 місяців), даючи водночас і достатню політехнічну підготовку та політичне виховання" [49, с. 210]. Користуючись класифікацією рівнів професійної діяльності, що була зроблена В. Ледньовим [45, с. 123], приходимо до висновку, що в закладах освіти цього типу формувалися робітники масових професій – вузькі професіонали-операціоністи, діяльність яких здійснювалася за заданим алгоритмом і характеризувалася однозначним набором добре відомих, раніше відпрацьованих трудових операцій з використанням обмежених масивів оперативної та набутої інформації. У цих закладах освіти планувалося здійснювати підготовку робітників для різних галузей промисловості й будівництва з більш, як 170 професій та видів робіт.

До організаційно-педагогічних форм цього типу належали: школи радгоспного (РГУ), машиннотракторного (МГУ) і колгоспного (КГУ) учеництва; школи будівельного учеництва

(будучі), школи гірничо-промислового учеництва (гірпромучі) та школи в різних галузях промисловості.

Заклади радгоспного, машинно-тракторного й колгоспного учнівства було створено на базі шкіл сільськогосподарського учеництва та шкіл колгоспної молоді. У постанові ВУЦВК та РНК УСРР "Про школи радгоспного, машинно-тракторного й колгоспного учнівства" (лютий 1933 р.) зазначалося: "1. Школи радгоспного, машино-тракторного й колгоспного учеництва мають на меті підготовку кадрів кваліфікованих робітників масової кваліфікації для сільського господарства у системі радгоспів, машинно-тракторних станцій та колгоспів" [108, с. 4].

Школи будівельного учнівства (будучі) готували значну кількість робітників для галузі будівництва. Про зростання кількості цих закладів на початку 30-х рр. свідчать такі дані. Наприкінці 1930 р. в Україні діяло 5 таких шкіл, де навчалося 1740 учнів, а на початку 1932 р. у 7 закладах навчалося вже 4220 учнів [81, с. 57]. За браком належної навчально-матеріальної бази ці заклади освіти створювались переважно у великих містах, де функціонували будівельні організації, на базі яких організовувалася виробнича практика та проведення окремих занять із предметів професійно-теоретичного циклу.

Наступною формою підготовки робітників із числа підлітків було індивідуальне бригадне учеництво. Варто зазначити, що індивідуальне бригадне учеництво особливо швидко почало розвиватись на початку 30-х рр. Однак, у наступні роки кількість учнів цієї форми навчання поступово зменшувалася. Наприклад, якщо в 1929–1930 рр. нею було охоплено 3772 особи, що складало 4,6% до загальної кількості тих, хто здобував робітничу професію, то в 1932–1933 рр. кількість їх зменшилась до 529 осіб, або 0,5% від загальної кількості. Причиною зменшення обсягів підготовки за такою формою було те, що за своїм змістом вона не відповідала основним концептуальним

засадам організації масової професійно-технічної освіти на той час і, насамперед, тим, що не забезпечувала формування в учнів належних ідеологічних установок, оскільки передбачала суто практичну підготовку.

Школи ФЗУ, ШУМПі, бригадне учеництво на початку 30-х рр. забезпечували підготовку лише 12,3% від загальної кількості тих, хто здобував робітничу професію [138, с. 23]. Такі незначні можливості цих організаційно-педагогічних форм підготовки робітничих кадрів не відповідали потребам соціально-економічного розвитку України. Саме тому у 1929–1930 рр. особливого поширення в Україні набувають різноманітні форми підготовки робітників та підвищення їхньої кваліфікації безпосередньо на виробництві, у вигляді так званої додаткової робітничої освіти.

Діяльність закладів додаткової робітничої освіти здійснювалася на основі затвердженої ВРНГ СРСР "Інструкції про систему додаткової робітничої освіти" (жовтень 1930 р.), в якій, зокрема, зазначалось: "Оскільки основні види робітничої освіти (ФЗУ, ШУМПі тощо) не можуть найближчим часом задовольнити всю потребу промисловості в новій робочій силі, додаткова робітнича освіта вимушена буде тимчасово зайнятись і підготовкою нових робітничих кадрів для промисловості, що реконструюється та розвивається" [49, с. 212]. Виходячи з цього, організаційні форми додаткової робітничої освіти поділялися на дві групи: заклади з підготовки та заклади з підвищення кваліфікації робітничих кадрів.

Однією з організаційно-педагогічних форм здобуття нижчої професійної освіти дорослим населенням були школи робітничого юнацтва. Їх діяльність регламентувалася "Уставом про школи робітничого юнацтва", затвердженого 15 грудня 1930 р., у якому зазначалося: "1. Школи робітничого юнацтва мають за свою мету підготовлювати зі складу некваліфікованого юнацтва як того, що працює на виробництві, так і безробітних, нові

кадри технічно-письменних, культурно-розвинених і клясово-свідомих робітників середньої кваліфікації універсального типу, а так само робітників окремих категорій масових професій, що потребують порівняно довготривалої підготовки" [145, с. 1]. Школи робітничого юнацтва на початку 30-х рр. користувалися досить високою популярністю серед молоді. Так, якщо у 1931–1932 рр. в них навчалося 6888 учнів, що складало 8,2% до загальної кількості тих, які отримували нижчу робітничу професійну освіту, то в 1932–1933 рр. вони охопили вже 15271 учнів, що складало 18,7% [50, с. 213] до їх загальної кількості.

Своєрідною формою підготовки робітничих кадрів різних рівнів кваліфікації були підприємства-школи. Вони створювалися відповідно до рішень листопадового (1929 р.) Пленуму ЦК ВКП(б), який доручив ВРНГ СРСР спільно з ВЦРПС та Наркомосами республік організувати у вигляді досвіду декілька підприємств-шкіл, де б поєднувалась підготовка нижчих, середніх і вищих кадрів з постійною виробничою діяльністю тих, хто навчається [64, с. 576]. На виконання цього рішення 3 березня 1930 р. був виданий наказ ВРНГ СРСР про організацію таких шкіл-підприємств у Москві, Ленінграді та в Україні у м. Харкові. Причому, в наказі підкреслювалось, що в основу комплектування підприємств-шкіл має бути покладений принцип надання можливості навчатись всім працюючим на підприємстві [127, с. 433]. У м. Харкові така школа була створена на Харківському електромеханічному заводі. Підприємство-школа мала три ступені, перший з яких відповідав школі фабрично-заводського учеництва. Робітники, які закінчили перший ступінь, після двох років навчання отримували робітничу кваліфікацію 2–4 розрядів. Під час навчання на другому і третьому ступенях вони могли отримати спеціальності техніків-інструкторів, майстрів-плановиків, техніків, інженерів [49, с. 213]. Однак, становлення цієї організаційної форми підго-

товки кадрів стикалося з певними труднощами, які полягали в тому, що підприємства-школи створювались без належного організаційного та методичного забезпечення, чіткого визначення концептуальних засад їхньої діяльності, без належної матеріальної бази та кадрового забезпечення. Такий стан речей зумовлювався передачею підготовки робітничих кадрів господарським Наркоматам, яким бракувало досвіду у здійсненні освітньої діяльності. Наприклад, у школі-підприємстві Харківського електромеханічного заводу, в перші роки її діяльності, через відсутність спеціально обладнаних приміщень заняття часто проводились у бараках, конторі заводууправління, без програм та посібників. У наступні роки підприємства-школи або навчальні комбінати не набули помітного поширення.

Широкою популярністю серед робітників користувалися у ті часи різноманітні форми підвищення кваліфікації на виробництві. Ними були так звані курси "вступу у виробництво", що призначалися для пристосування робітників до нових знарядь і методів виробництва та виробничих функцій [49, с. 214]; курси "планового пересування", основним завданням яких було навчання новим спеціальностям на певному підприємстві з метою внутрішньоцехового просування робітників за принципом підвищення кваліфікації; курси виробничо-технічних знань, що мали на меті підвищення загальної виробничої кваліфікації робітників шляхом оволодіння ними політехнічних та загальноосвітніх знань і розвитку громадсько-політичного світогляду [там само]; фахові виробничо-технічні семінари, курси навчання ударників, курси з підготовки до вступу на робфаки, учбово-виробничі бази і цехи тощо.

Подібною до промислової була мережа курсів підвищення кваліфікації та перепідготовки сільськогосподарських робітників. До курсових форм підготовки належали агротехнічні школи в радгоспах, школи при машинно-тракторних станціях,

школи масових колгоспних кадрів, курси з окремих професій в аграрному секторі.

Підводячи підсумки розгляду цього періоду, слід відзначити, що у 1929–1940 рр. в Україні функціонувала значна мережа закладів освіти, де здійснювалася підготовка робітничих кадрів. Вона нараховувала десять типів закладів освіти для здобуття робітничих професій підлітками, п'ять типів закладів додаткової робітничої освіти та мережу курсів підвищення кваліфікації працюючого населення. Перелічені типи закладів нижчої професійної освіти використовувалися всіма галузевими Наркоматами для підготовки власних робітничих кадрів.

Однак, на відміну від попереднього періоду функціонування системи нижчої професійної освіти, практика підготовки робітників галузевими Наркоматами мала деякі негативні наслідки. До них належить: зменшення кількості типів закладів освіти, вузькопрофесійна спрямованість підготовки, звуження загальноосвітньої компоненти та значне скорочення термінів навчання, надання невиправданих переваг певним організаційно-педагогічним формам професійної підготовки кваліфікованих робітничих кадрів.

Зупинимось на характеристиці структури і змісту управління галузевими системами підготовки робітничих кадрів, а також зробимо спробу визначити позитивні та негативні надбання цього досвіду. Передусім зазначимо, що у 1929–1940 рр. в організації та змісті управління підготовкою робітничих кадрів можна визначити два етапи: перший – 1929–1932 рр., другий – 1932–1940 рр.

Перший етап розпочався з прийняття постанови Уряду СРСР "Про школи фабрично-заводського учеництва", за якою школи фабрично-заводського учеництва передавалися у підпорядкування органам промисловості, і висувалося завдання ВРНГ Союзу РСР – точно розмежувати функції та відповідальність між зазначеними органами влади [69, с. 475]. Аналогічну

постанову було ухвалено ВУЦВК та РНК УСРР, де зазначалося: "...Передати школи фабрично-заводського учеництва, крім шкіл, що ними відають органи транспорту, у відання Вищої Ради Народного Господарства УСРР з тим, що за Народнім Комісаріятom освіти УСРР зберігається загальне керівництво та контроль над цими школами в навчальній царині" [109, с. 355].

Протягом кількох місяців 1929 р. уряд СРСР прийняв документи, що стосувались системи підготовки робітничих кадрів у окремих галузях господарського комплексу. Отже, протягом 1929 р. на найвищому рівні державного управління було прийнято документи, відповідно до яких створювалися галузеві системи управління підготовкою кваліфікованих робітників у СРСР та в Україні.

Управлінські функції Вищої Ради Народного Господарства УСРР поширювались на заклади освіти, що перебували у власності підприємств республіканського підпорядкування (легка, харчова, місцева, кустарно-ремісничка, переробна галузі промисловості). Функції Вищої Ради Народного Господарства України в управлінні підготовкою робітничих кадрів визначалися "Уставом про Вищу Раду Народного Господарства", затвердженим у січні 1929 р. У ньому, зокрема, зазначалось: "До відання Вищої Ради Народного Господарства УСРР по планово-економічній управі. Належить ... розробляти справи промислової політики..., а так само зв'язані з промисловістю питання ... професійно-технічної освіти... До відання Вищої Ради Народного Господарства по відділу економіки праці належить розробляти питання і вживати заходів до підготовки та перекваліфікації робочої сили й технічного персоналу, організувати школи фабрично-заводського учнівства, професійно-технічні школи й учеництва" [143, с. 432–438].

Безпосереднє управління закладами освіти, в яких готувались робітничі кадри, здійснювалось через виробничі трести

шляхом створення при них спеціальних відділів профтехнічної освіти. Окрім цього, передбачалося "для здійснення керівництва масовою профтехосвітою створити при ВРНГ постійну комісію у складі представників ВРНГ, НКОсвіти, ЦК ЛКСМУ, НКПраці, ВУРПС. Обов'язком цієї комісії має бути систематичне заслуховування доповідей трестів та видача директив їм, а також заслуховування доповідей окремих крупних шкіл. Для подальшої координації роботи з підготовки робітничих кадрів у липні 1930 р. при президії ВРНГ було створено Раду робітничої освіти, на яку покладалося: "1) наперед розглядати пляни розвитку робітничої освіти та готування кваліфікованої робочої сили, що їх розроблює Вища Рада Народнього Господарства УСРР; 2) оцінювати заходи, що їх накреслює Вища Рада Народнього Господарства УСРР, для здійснення плянів розвитку робітничої освіти та готування кваліфікованої робочої сили, а так само для здійснення директив Уряду в цій справі; 3) заслуховувати звіт окремих організацій про роботу в царині готування кваліфікованих робітників" [102, с. 482].

Протягом досліджуваного періоду своєрідну роль в управлінні системою підготовки робітничих кадрів на загальнодержавному рівні виконував Народний Комісаріат Освіти. Місце та роль цього органу в управлінні підготовкою кваліфікованих робітників було закріплено постановою ВУЦВК та РНК УСРР "Про школи фабрично-заводського учеництва" (квітень 1930 р.) [109] та постанові ВУЦВК і РНК УСРР "Про реорганізацію Народнього Комісаріату освіти" (серпень 1930 р.) [103], відповідно до яких в цьому органі державного управління зосереджувалося: "Плянове та ідеологічне керівництво всією системою народньої освіти й комуністичного виховання мас...". З цією метою Народному Комісаріату освіти було доручено: "здійснювати загально-ідеологічне, наукове та методичне керівництво всією системою народньої освіти, в тому числі й тими навчальними закладами, що є у віданні інших Наркоматів:

а) розробляти й затверджувати типові навчальні пляни і програми; б) встановлювати обов'язковий мінімум стосовно суспільних, загальнотеоретичних і загальнотехнічних дисциплін; в) затверджувати реченці навчання для різних типів професійно-технічних закладів; г) розробляти основні заходи щодо комплектування учбових закладів учнями; д) систематично контролювати навчальну й науково-дослідчу роботу професійно-технічних учбових закладів, а так само програмно-методичну роботу урядництв і господарських об'єднань..." Окремо в цій постанові зауважувалось, що: "постанови Народнього Комісаріату освіти у зазначених у цьому артикулі справах є обов'язкові і для урядництв та господарських об'єднань, що мають у своєму віданні професійно-технічні учбові заклади, і для самих закладів" [103, с. 550].

В складі Народного Комісаріату освіти було створено науково-методичну раду (травень 1931 р.), а у її складі було утворено науково-технічну секцію, що розробляє питання методики індустрійно-технічної і сільськогосподарської освіти та викладання фізико-математичних наук в професійно-технічних учбових закладах, а також питання методики масової роботи щодо поширення технічних знань [144, с. 3]. У липні 1931 р. в складі Народного Комісаріату освіти було створено науково-методичний сектор на який, відповідно до рішення Колегії НКО від 31 липня 1931 р., покладалось завдання: "розробляти й затверджувати типові програми й навчальні пляни для учбових закладів всіх ступенів і галузей професійної освіти, починаючи з ФЗУ..., а так само для навчальних закладів масової робітничої і колгоспної освіти, незалежно від того, до чийого безпосереднього відання вони належать". Окрім цього, науково-методичний сектор мав "провадити систематичний контроль над навчальною роботою навчальних закладів всіх ступенів і галузей, а також програмно-методичною роботою урядництв і господарських об'єднань" [106, с. 1–2]. Однак ці права й

обов'язки Народного Комісаріату Освіти мали декларативний характер.

Досить влучно цю ситуацію було охарактеризовано в статті С. Смольянінова "До питання передачі навчальних закладів господарським Наркоматам". У ній зазначалось, що реального поєднання діяльності господарських та освітянського відомств у справі підготовки робітничих кадрів немає, що замість цього спостерігається намагання "усунути НКОмос як центральну зв'язуючу ланку всієї системи виховання і освіти; береться під сумнів ідеолого-методологічний пріоритет НКОсу", що "ідеолого-методологічне керівництво – вінок на труну покійного НКОосу, кутя на поминках від люблячих спадкоємців-господарників, які отримали багату спадщину" [128, с. 12].

Звільнення Народного Комісаріату Освіти від господарсько-адміністративних і фінансово-бюджетних обов'язків стосовно професійно-технічних навчальних закладів з метою посилення "ідеолого-методологічного впливу" свідчили про те, що господарські органи, за визначенням того ж С. Смольянінова, "мали тенденцію абсолютно монополізувати профтехнічну систему, починаючи з її матеріально-фінансової бази й закінчуючи програмно-методичним забезпеченням. У цьому закладено витoki регресивної тенденції, у цьому небезпека поставити складну проблему підготовки робітничих кадрів ... під знак відомщини, цехівництва і ремісництва" [Там само].

Значні зміни сталися в структурі управління системами підготовки кваліфікованих робітників на регіональному рівні. 2 вересня 1930 р. було прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР "Про ліквідацію округ і перехід на двоступеневу систему управління", відповідно до якої на території України встановлювалися "503 окремі адміністративні одиниці: Молдавська автономна республіка, 18 міст обласного підпорядкування та 484 сільських райони". "Народні комісаріати УСРР..., – зазна-

чалось у цьому документі, – у всіх справах своєї роботи зносяться з президіями районних виконавчих комітетів або міських рад, що їх вилучено на адміністративно-територіальні одиниці". Цим органам управління надавалися досить великі права, аж до припинення, "переведення в життя розпоряджень окремих народних комісарів УСРР..., коли пропоновані розпорядження не відповідають чинному закону або постановам й розпорядженням центральних органів і установ Союзу РСР та УСРР, негайно довести до відома відповідного народного комісаріату і Президії ВУЦВК" [96, с. 106].

Отже, в 1929–1932 рр. в Україні, на середньому рівні управління, органів державної виконавчої влади, що займалися би проблемами підготовки робітничих кадрів, не було. Цю функцію здійснювали господарські об'єднання, підприємства та інші суб'єкти господарювання. Вища Рада Народного Господарства і відповідна система управління підготовкою кваліфікованих робітників, створена нею, проіснувала до 20 січня 1932 р., коли ВРНГ було ліквідовано.

Таким чином, у 1929–1932 рр. в Україні, як і всій державі, панувала багатоструктурна, бюрократична, жорстко централізована система управління підготовкою робітничих кадрів. Відібравши у Наркомосу функції управління нижчою професійною освітою, держава деякий час намагалась створити єдиний орган управління цією системою. Однак, ці спроби виявились невдалими, і з початку 1932 р. підготовка робітничих кадрів остаточно переходить у підпорядкування господарських Наркоматів.

Остаточне закріплення за Наркоматами професійної підготовки робітників можна вважати точкою відліку другого етапу розвитку системи управління нею в досліджуваній період. Після ліквідації ВРНГ у країні утворилось кілька специфічних систем управління підготовкою робітничих кадрів: у галузях народногосподарського комплексу, що мали загально-

союзне значення і управлялися загальносоюзними Наркоматами; у галузях народногосподарського комплексу, що були віднесені до підпорядкування РНК УСРР; для підготовки кадрів, що за своїм професійним спрямуванням мали міжгалузеве значення.

Сутність управління підготовкою робітничих кадрів в окремих галузях залежала від статусу конкретного Наркомату. Цим статусом обумовлювалася деяка специфіка підготовки. Наприклад, такою специфікою вирізнялася підготовка робітничих кадрів у важкій промисловості, де не існувало республіканського комісаріату з цієї галузі. Управління цією галуззю здійснював Народний комісаріат важкої промисловості СРСР, інтереси якого при РНК УСРР представляв Уповноважений НКВІП СРСР. В апараті Уповноваженого діяло управління навчальних закладів. Основними напрямками його діяльності були: планування підготовки робітничих кадрів; методичне забезпечення діяльності закладів робітничої освіти та робота з кадрами працівників системи; забезпечення зв'язків освітніх закладів із виробничими підприємствами та працевлаштування випускників; контроль за роботою підпорядкованих освітніх закладів.

На регіональному рівні управління при обласних Уповноважених Наркомату важкої промисловості було створено інспектури навчальних закладів із досить невеликою кількістю інспекторів.

Дещо іншою структурою управління вирізнялися галузі народногосподарського комплексу, які мали республіканське підпорядкування. Наприклад, в системі Народного Комісаріату землеробства усіма кадровими проблемами галузі опікувалося Управління кадрів Наркомзему України. Для управління системою підготовки робітничих кадрів у складі цього підрозділу Наркомзему 1933 р. було створено сектор підготовки і перепідготовки кадрів з групами: 1) вузів і технікумів; 2) підготовки масових кадрів [49, с. 229]. Відповідно до розробленого поло-

ження про управління кадрів Наркомзему, сектор підготовки і перепідготовки робітничих кадрів вирішував такі питання: планування підготовки кадрів вищої, середньої, нижчої кваліфікації в стаціонарній, короткотерміновій та заочній формах; планування підготовки науково-педагогічних кадрів; розроблення планів фінансування підготовки кадрів. Окрім цих питань, працівники сектора відповідали за організацію методичної роботи. Отже, перелік управлінських функцій в системі Наркомзему на загальнодержавному рівні був дещо вужчим, аніж у системі інших союзних Міністерств. Це було зумовлено тим, що органи Наркомзему та інших республіканських Наркоматів мали більший управлінський апарат, підпорядковані їм органи управління на місцях, а в результаті – і можливість більшого впливу на регіональному рівні управління, де підготовку кваліфікованих робітників здійснювали облземвідділи. До їхніх повноважень належали: планова комплектація учнів, використання тих, хто закінчує навчання, участь в органах управління шкіл, постачання шкіл, планове фінансування (будівництво та капітальний ремонт, навчальні посібники, матеріальне забезпечення учнів тощо) [49, с. 230]. Таким чином, у системі Наркомзему управління підготовкою кадрів кваліфікованих робітників було багато чого тотожного із тією системою управління нижчою професійною освітою, яка існувала в 1920–1929 рр.

Наведене вище свідчить, що в підготовці робітничих кадрів були різними структура та зміст управлінської діяльності. У той же час в закладах освіти управління здійснювалося на засадах, що були тотожними для всіх організаційно-педагогічних форм підготовки робітничих кадрів. Показовими у цьому сенсі є школи фабрично-заводського учеництва, зважаючи на те, що ці заклади були типовими і досить поширеними майже у всіх галузевих системах підготовки робітничих кадрів. У новій редакції Кодексу Законів про народну освіту, що був затвер-

дженні в 1930 р., зазначалось: "...безпосереднє завідування школою фабрично-заводського учеництва й керівництво її адміністративно-господарською та навчальною частиною покладається на завідателя школи, що його настановлює заводоуправа промислового підприємства або організації, що при них є школа, а на транспорті – відповідний орган транспорту" [109, с. 358]. Завідувачу школи надавались певні права в управлінні закладом освіти і на нього покладалася відповідальність за загальний стан школи. Аналіз багатьох нормативних документів та архівних матеріалів свідчить, що, по-перше, управлінська діяльність керівника школи регламентувалася значною кількістю інструктивних і нормативних документів. Лише в системі закладів освіти Народного Комісаріату шляхів сполучення нами нараховано більше 180 таких документів, чинних на початку 40-х рр. Особливо жорстко було регламентовано фінансово-господарську та навчально-виховну частини шкільного життя. По-друге, принципово важливі управлінські функції – планування підготовки робітничих кадрів, визначення її змісту, перебували у підпорядкуванні вищих управлінських структур. По-третє, практично всі керівники будь-якої ланки перебували під пильним наглядом та постійним ідеологічним тиском, під страхом звинувачення у "націоналізмі" чи якомусь "ухилі". Будь-яке виявлення самостійності не допускалося і навіть переслідувалось. По-четверте, наприкінці 30-х рр. у кадровому складі керівників професійно-технічних навчальних закладів відбулись значні зміни. На місце директорів закладів освіти, що були звільнені з цих посад у результаті чисток, прийшли нові люди, більшість із яких "...успішно робила кар'єру в тому суспільстві, яким став Радянський Союз, під залізною владою сталінського тоталітаризму..." [42, с. 193]. Такі люди, отримавши належне виховання в радянському суспільстві, не маючи належного досвіду роботи, практично не могли бути

самостійними керівниками, аби в повному обсязі реалізувати надані їм права в управлінні закладом освіти.

Таким чином, управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні мало централізований характер. Незважаючи на те, що управління закладами освіти, в яких готувались робітничі кадри, здійснювали різні господарські Наркомати, зміст їхньої управлінської діяльності був тотожним. Пояснюємо це функціонуванням у державі могутнього апарату державної влади, єдиної ідеології та партійного керівництва. Деякі відмінності мали незначне місце лише в організації управління підготовкою робітничих кадрів. Вони обумовлювалися форматом підпорядкування того чи іншого Наркомату, а також станом галузі в ієрархії народногосподарського комплексу тогочасної держави.

Отже, позитивними надбаннями досвіду функціонування системи підготовки робітничих кадрів цього періоду були: високий рівень управління суто професійною підготовкою майбутніх робітників за рахунок широкого залучення до цього спеціалістів конкретної галузі народногосподарського комплексу та планування діяльності системи підготовки робітничих кадрів на основі врахування галузевих потреб у робітничих кадрах.

Суттєвими недоліками у діяльності галузевих систем підготовки робітничих кадрів упродовж 1929–1940 рр. були: зміна першочерговості суспільних функцій системи підготовки робітничих кадрів; відмова від цілісної державної системи професійно-технічної освіти; неефективне функціонування великої кількості малодосвідчених суб'єктів управлінської діяльності; перетворення закладів нижчої професійної освіти у цехи конкретних підприємств, що виключало можливості професійної мобільності та планового перерозподілу робітників у рамках галузі.

Розділ IV

ДЕРЖАВНІ ТРУДОВІ РЕЗЕРВИ. 1940–1959 рр.

У 1938 р. світ передчував, що вирішальна битва в новій війні буде між двома тоталітарними режимами – третім рейхом і Радянським Союзом, і битва ця обов'язково буде смертельною для одного з режимів. Проте сталося неймовірне, світ був вражений звісткою про підписання німецько-радянського договору про ненапад.

Підписаний 23 серпня 1939 р. німецько-радянський договір, знаний як пакт Ріббентропа-Молотова, містив таємний протокол, згідно з яким Гітлер і Сталін домовилися про поділ сфер впливу у Східній Європі. За цим протоколом СРСР передавалися західноукраїнські землі. Радянський Союз отримав з боку Німеччини гарантії про ненапад та дістав змогу розширити територіальні межі майже до кордонів що були до 1913 р. Підписання договору фактично розв'язало А. Гітлеру руки, і 1 вересня 1939 р. німецькі війська перейшли кордони Польщі.

Верховна Рада СРСР 2 червня 1940 р. прийняла Закон про включення до складу УРСР Північної Буковини і Південної Бессарабії. Волинь, Галичина, Буковина, Бессарабія увійшли до УРСР. Таким чином основна частина українських земель у 1939–1940 рр. була об'єднана в кордонах однієї держави. Було реалізовано Акт про злуку 22 січня 1919 р. та споконвічну ідею українців про єдність і соборність. Західні українці отримали безкоштовну медичну допомогу, українські школи, запровадження української мови в державних установах, україномовну

пресу тощо. Р. Іванченко зазначає: "Це була своєрідна українська культурна революція в Західній Україні, яку здійснила у блискавично короткий термін радянська командно-адміністративна система з її здатністю до показухи і фальші" [28, с. 399].

Попри позитивне значення цієї події в історії України, вона принесла і насильницьку радянізацію західноукраїнських земель, яка швидко змінила суспільний настрій населення. Радянська влада, запроваджуючи нові порядки, лише з однієї Галичини депортувала близько 400 тис. українців. Ті, хто залишилися, підлягали колективізації й радянізації. На схід Радянського Союзу було депортовано сотні тисяч поляків. З осені 1939 р. по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовано до Сибіру майже 10% населення.

Отже, ставало зрозумілим, що комуністична влада не збирається міняти ні уклад соціалістичного господарювання, ні методи керівництва. Розпочинався етап протистояння із "совітами" західних українців, боротьбу очолила Організація українських націоналістів (ОУН). Ідея створення Великої України, запропонована А. Розенбергом (яка мала стати бар'єром у війні між Росією та Німеччиною) спонукала у квітні 1941 р. ОУН до співпраці з нацистською владою. Оунівцями було сформовано військові підрозділи: "Нахтігаль", "Роланд", дивізію СС "Галичина". Слід зауважити, що А. Мельник і С. Бандера марно сподівалися, що за допомогою німців вони зможуть визволити українські землі з-під влади СРСР.

18 грудня 1940 р. було завершено розробку директиви № 21 ("план Барбаросса"), яка передбачала розгром Радянського Союзу в ході "блискавичної" війни (за чотири-шість тижнів). Особливе місце у цих планах відводилося Україні, що мала перетворитися на сировинний придаток третього рейху, або "німецьку Індію". У своїй книзі "Майн Кампф" ("Моя боротьба") А. Гітлер чітко визначив стратегічні напрями руху тре-

того рейху, віддаючи пріоритет Сходу, слов'яни як нижча раса мали виконувати роль дешевої робочої сили.

Сподівання уряду СРСР, що Німеччина застрягне у війні з європейськими державами і залишить Радянський Союз у спокої, не справилися. Нацистів манили широкі чорноземні простори України, екзотичні краї Причорномор'я і Кавказу як новий життєвий простір для "вищої" німецької раси, яка може здобути тут дуже дешеву робочу силу "нижчої" слов'янської раси. Ще в 20-х роках у своїй книзі "Майн Кампф" ("Моя боротьба") Гітлер визначив стратегічний напрямок руху нацистської імперії на Схід: "Якщо ми говоримо сьогодні в Європі про нові землі, ми думаємо передовсім про Росію та окраїнні держави, підкорені нею", – стверджував він. Російська держава, на думку А. Гітлера, це продукт ефективності німецьких елементів серед нижчої раси. Протягом століть, як твердив цей вождь, правлячі класи в Росії живилися з німецького джерела, яке було знищене, і "на його місці з'явилися євреї". У 40-х роках ці ідеї були вдосконалені і конкретизовані ідеологами нацистської Німеччини.

Так, глава служби безпеки рейху і рейхскомісар з питань зміцнення німецької національності Г. Гімmlер 24 червня 1940 р. запропонував після перемоги відправити у східні райони мільйони німецьких колоністів і використовувати слов'ян як робочу силу, а потім знищити їх. Причому, він наполягав на тому, що ці колоністи не можуть змішуватись із місцевим населенням – за такі дії їх належить карати. Інший нацистський діяч Еріх Кох у вересні 1941 р. в Рівному заявив: "Наше завдання полягає у висмоктуванні з України усіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців. Панове, я чекаю від вас найсуворішого ставлення до місцевого населення" [28, с. 401].

Була вироблена й інша програма нацистської Німеччини щодо України. За генеральним планом "Ост", розробленим

відомим фахівцем зі "східного питання" Альфредом Розенбергом, Україні в цій війні відводилось особливе місце. Розенберг вважав за потрібне використати прагнення народів більшовицької імперії до державницького життя і з їхньою допомогою розвалити цю імперію. Насамперед передбачалося, що до України будуть приєднані всі етнічні українські землі, в тому числі й ті, що заселені українцями і відійшли до Росії та Білорусії. У такий спосіб створювалася так звана Велика Україна, яка мала стати бар'єром між Росією та Німеччиною. Вважалося, що Росія почне боротьбу за Україну, і цей російсько-український антагонізм об'єднає Росію й Україну спільно виступити проти Німеччини [Там само].

Гітлерівці мали намір зберегти цілковитий контроль над територією України. Про це свідчить структура і чисельність німецької цивільної адміністрації. Сюди прибула велика кількість чиновників із рейху. Українці мали лише дрібні адміністративні посади (сільський староста, мер невеликого міста, дрібний поліцай). Адміністративний поділ нового "життєвого простору" потрібний був німцям для перетворення краю на головного постачальника продовольства і джерело робочої сили. За період з 1943 до 1944 рр. до Німеччини було вивезено тисячі тонн зерна, м'яса, цукру, картоплі. Німці використовували Україну також як і джерело праці для промисловості та сільського господарства. Так, з лютого 1942 р. до 1944 р. окупанти примусово вивезли з рейхскомісаріату на роботи до Німеччини близько 2 млн. українців. Наприкінці війни з 2,8 млн. оstarбайтерів 2,3 млн. були вихідцями з України [52, с. 140].

Природа нацистського режиму виявилася також у ставленні до населення України, особливо євреїв та військовополонених. Так, за кілька місяців окупації фашисти замордували близько 850 тис. євреїв, тільки у Бабиному Яру в Києві було знищено понад 100 тис. людей.

На тимчасово окупованій території було введено режим воєнної окупації, який супроводжувався насиллям, кривавим терором пограбуванням країни, руйнуванням пам'яток культури. На нараді окупаційних чинів у Рівному Кох так визначив політику окупаційних властей в Україні: "Мета нашої роботи – примусити українців працювати на Німеччину, а не ощасливити цей народ. Україна повинна постачати те, чого немає в Німеччині. Цю роботу слід проводити, не зважаючи на втрати". Разом з тим було вилучено й саму назву "Україна" [28, с. 406].

Однією з особливостей Другої світової війни став широкий антифашистський рух Опору, найефективнішою формою якого був партизанський рух. За офіційними даними, на території СРСР діяли 1 млн. партизанів та бійців руху Опору, в Югославії – від 500 до 800 тис., у Франції – 500 тис., в Польщі – 130 тис., у Греції – 122 тис., в Албанії – 70 тис., в Бельгії – 23 тис. Проте найжорстокіша боротьба розгорнулася на території України. Проти нацистів діяли формування українських націоналістів різних провідів та радянські партизани. У західному регіоні республіки переважна більшість населення підтримувала діяльність ОУН-УПА.

Друга світова війна проходила в небачених до цього масштабах. Плануючи агресію проти СРСР, німецьке військово командування ставило за мету захоплення східних територій, часткове знищення їхнього населення і перетворення в рабів решти, що мало наблизити нацистів до світового панування. Уздовж усього Східного фронту, що протягнувся більш, як на 3 тис. км, Німеччина та її союзники – Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія – зосередили 70% своїх збройних сил, з яких було створено три групи армій. У наступі на Україну взяли участь 57 дивізій і 13 корпусів армій групи "Південь". Їм протистояли 80 дивізій Київського та Одеського округів.

Визволення України від нацистських загарбників розпочалося після перемоги у Сталінградській битві наприкінці

1942 р. Вже 18 грудня 1942 р. окупантів було вибито з перших українських сіл Луганської області.

8 вересня було визволено Сталіно (нині м. Донецьк), через два тижні – Харків. Наприкінці вересня 1943 р. радянські війська вийшли до Дніпра. Ціна попередніх перемог обраховувалася мільйонами.

24 грудня 1943 р. почався загальний наступ на Правобережній Україні. 27 липня 1944 р. було визволено Львів. Карпатсько-Ужгородською операцією закінчилося визволення від фашистської окупації території України в її довоєнних кордонах.

Битва за визволення України тривала довгих 22 Місяці, складалася з низки значних військових операцій і завершилася 28 жовтня 1944 р. визволенням Закарпатської України.

Понад 10 млн. людських життів – такі жахливі втрати українського народу в цій війні. Відомий науковець сучасності П. Тронько зазначає, що без жовтня 1944 р., без Перемоги у травні 1945 р. не постала б у наш час вільна, суверенна, незалежна Українська держава.

Сповненим трагізму, звершень та протиріч у передвоєнні часи стало виникнення та функціонування державних трудових резервів – освітньо-трудового явища, якому судилося стати суворим породженням та водночас яскравим атрибутом однієї із героїчних сторінок нашої історії. За роки існування цієї своєрідної системи підготовки робітничих кадрів закладами трудових резервів було підготовлено більше 2 млн. кваліфікованих робітників [50, с. 238].

Реконструкція цього фрагменту вітчизняного історико-педагогічного досвіду викликає певну кількість запитань, не останнє місце серед яких посідають роздуми щодо ціни минулих перемог та історичних коренях неоднозначного процесу розбудови сучасної системи робітничої підготовки.

Надзвичайне напруження командно-бюрократичної системи тоталітарного типу в передвоєнні роки, очевидна загроза її неминучого випробування на міцність вимагали швидкої концентрації та резервування найважливіших ресурсів, у тому числі – кваліфікованих кадрів робітничого класу, які, на думку "архітектора людських душ", мали вирішувати все.

Демонструючи неспроможність радянського політичного ладу здійснювати кадрове забезпечення економічного зростання виключно демократичними засобами та набувши досвіду щодо використання трудового потенціалу ГУЛАГу в 30-ті роки, керівництво СРСР вдалося до жорсткого, але вимушеного кроку. Протягом короткого історичного проміжку часу було створено надзвичайну систему професійної підготовки кваліфікованих робітників з їх одночасним позаекономічним виробничим примусом. До нової напіввоєнної освітньо-виробничої системи, яка культивувала екстремальні форми і методи навчання, примусові засади організації праці, жорсткі принципи виховання і побуту, було інтегровано досить широкі верстви юнацтва та підлітків. Загроза іноземного поневолення, втрати незалежності та самого існування тогочасної моделі влади штовхала політичних очільників держави на впровадження непопулярних, але дієвих заходів, спроможних врятувати країну в умовах наближення війни.

Отже, рішення про створення нової системи підготовки робітничих кадрів було зумовлене важливими чинниками внутрішньо-економічного та зовнішньополітичного становища тодішнього СРСР.

Справа в тому, що радянська зовнішня політика цього періоду виходила з доктрини Й. Сталіна, сформульованої ним ще у 1925 році, але оприлюдненої лише після закінчення другої світової війни. Вона проголошувала: "Наш прапор залишається по-старому прапором миру. Але якщо війна розпочнеться, то нам не доведеться сидіти, склавши руки, – нам доведеться

виступити, але виступити останніми. І ми виступимо для того, щоб кинути вирішальну шальку на чашу вагів, шальку, яка могла б переважити" [136, с. 14]. Не маючи жодних сумнівів щодо глобального характеру майбутнього воєнного конфлікту, батько народів помилявся тільки з приводу часу втручання до нього СРСР. Причому, конфігурація мотивів участі, за висновками сучасних досліджень, була далекою від дійсних потреб пролетарської диктатури.

Напередодні другої світової війни набирала обертів мілітаризація радянської економіки. Держава мусила збільшувати витрати на оборону. Якщо в другому п'ятирічному плані питома вага цих витрат складала 12,7 відсотків до загального державного бюджету, то за три роки третьої п'ятирічки – 26,4 відсотка [33, с. 413]. Асигнування на оборону країни зросли з 34,5 млрд. крб. у 1939 році до 56,9 млрд. крб. у 1940 році [15, с. 105], сягнувши в 1941 році рекордної цифри – 43,4 відсотка державного бюджету [34, с. 284].

Процес розширення зони другої світової війни значно прискорив розвиток промисловості. Так, якщо у 1937 році випуск продукції важкої промисловості (в межах Української РСР 1939 року) складав 16,2 млрд. крб. у цінах 1926–1927 років, то в 1940 році він зріс до 224 млрд. крб. [44, с. 424].

Після підписання пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939 року, який містив секретний протокол про розділ Східної Європи між обома державами, останніми було укладено цілу низку економічних угод щодо постачання до гітлерівської Німеччини великої кількості сировини, продовольства та іншої продукції. Протягом сімнадцяти місяців після підписання радянсько-германського пакту Німеччина прихопила з Радянського Союзу 865 тисяч тонн нафти, 140 тисяч тонн марганцевої руди, 14 тисяч тонн міді, 3 тисячі тонн нікелю, 101 тисячу тонн бавовни-сирцю, більше 1 мільйона

тонн лісоматеріалів, 11 тисяч тонн льону, фосфатів, платини і майже півтора мільйона тонн зерна [59, с. 117].

Таким чином, активізація внутрішнього виробництва внаслідок індустріалізації країни, загострення загрози війни, зростання зовнішніх економічних зобов'язань, а також хронічний брак робітничих кадрів вимагали додаткової кількості кваліфікованої робочої сили. Побудована на роз'єднаних та неузгоджених галузевих системах підготовки кваліфікованих робітників та підпорядкована господарським Наркоматам, відомча мережа закладів професійної освіти не вирішувала кадрових потреб як у кількісному, так і в якісному вимірах.

Готуючись до війни, правляча партія і радянський уряд ухвалили рішення щодо створення державних резервів і мобілізаційних запасів: виробничих потужностей, стратегічної сировини, палива і продовольства. У серпні 1940 року було прийнято постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) "Про план накопичення держрезервів та мобзапасів на 1940 р.", а у червні наступного року – таку ж постанову на 1941 рік. Ці заходи вирішували два завдання. По-перше, мобілізаційні запаси призначалися для забезпечення армії на випадок нападу ворога в перший період війни. По-друге, державний резерв створював умови для переводу промисловості й транспорту на графік воєнного виробництва.

Створення державного резерву та мобілізаційного запасу вимагало запровадження адекватної системи продукування, використання та обліку виробничих кадрів, яка б логічно завершувала процес підготовки народного господарства для ефективної роботи в умовах воєнного часу. Необхідність такої системи обумовлювалася й іншими особливостями кадрової політики держави передвоєнних років.

Збільшення обсягів виробництва актуалізувало завдання організованого набору робочої сили для підприємств та будівництва. Якщо протягом другої п'ятирічки ця проблема част-

ково вирішувалася за рахунок угод господарських організацій з колгоспами про виділення останніми робочої сили для промисловості, а також завдяки залученню людських ресурсів радянської пенітенціарної системи, то вже до 1941 року цей шлях не міг задовольнити зростаючу потребу промисловості і транспорту в кадрах.

Аналіз якісного складу поповнення робітничих кадрів свідчить про наступне. По-перше, більшість колгоспників, що залучалися на умовах договорів для праці у промисловості, не мали певних професій, мали дуже низьку кваліфікацію, або були позбавлені її зовсім. А нові підприємства, оснащені складною, передовою на той час технікою, вимагали кваліфікованих, добре підготовлених робітників. Працівників, залучених у порядку організованого набору, можна було використовувати лише на підсобних ділянках або роботах, які не потребували спеціальних знань. Крім того, ця категорія працівників не могла забезпечити стійкого контингенту робітників на тому чи іншому підприємстві.

По-друге, створення кваліфікованого прошарку робітників у той час забезпечувала галузева система професійної підготовки робітничих кадрів, яка була підпорядкованою різним господарським Наркоматам, і внаслідок своєї роз'єднаності та недостатньої ефективності не вирішувала завдання планомірної підготовки кваліфікованих кадрів.

Довоєнні системи підготовки робітничих кадрів у республіці характеризувалися невеликою кількістю типів закладів освіти, орієнтацією на вузькопрофесійне навчання за рахунок загальноосвітньої підготовки, тотожністю організаційно-педагогічних форм, значною централізацією управління, класовим підходом до комплектування та невисокою якістю керівного і викладацького складу, внаслідок посилення політичних репресій з другої половини 30-х років. При цьому, основним

типом закладів залишалися школи фабрично-заводського учнівства.

Шкіл ФЗУ було недостатньо, приплив учнів до них скорочувався внаслідок переорієнтації значної частини молоді у бік повної середньої школи. До 1939/40 навчального року мережа профшкіл скоротилася у 2,5 рази, а кількість учнів у них зменшилася, у порівнянні з 1931/32 навчальним роком, майже вчетверо. За перші три роки третьої п'ятирічки школи ФЗУ підготували лише 500 тисяч осіб [33, с. 419].

Загальну нестачу кваліфікованих кадрів у передвоєнні роки яскраво ілюструють такі цифри: у 1937 році промисловість, будівництво і транспорт недоотримали, відповідно до плану організованого набору, більше 1200 тисяч робітників, у 1938 році – 1300 тисяч, і у 1939 році – більше, ніж 1500 тисяч робітників [Там само]. Різноманітні засоби економічного і навіть позаекономічного примусу, до яких вдавалася держава у передвоєнні роки, виявилися малоефективними у покращенні якості та стимулюванні трудової активності робітників.

Тому 2 жовтня 1940 року Президія Верховної Ради СРСР видала Указ "Про державні трудові резерви", який започатковував нову систему професійної підготовки робітників з міської та сільської молоді. Ця система мала щорічно готувати для промисловості та частково для потреб сільського господарства від 800 тисяч до 1 мільйона юнаків та дівчат, навчених виробничим професіям. Державні трудові резерви вилучалися з-під опіки галузевих Наркоматів і підпорядковувалися безпосередньо РНК СРСР [62, с. 20].

Таким чином, створювалася адекватна запитам тоталітарного суспільства специфічна, максимально централізована, ідеологічно спрямована, замкнена система підготовки робітничих кадрів напіввоєнного типу з суворо регламентованою організаційною структурою, внутрішньою організацією та безпосередніми виробничими функціями. Державні трудові резерви як

педагогічну систему характеризували: мінімізація типів освітніх закладів, уніфікація змісту, форм і методів навчання, використання авторитарно-силових засобів виховання, командно-адміністративні методи управління, повне матеріально-технічне та навчально-методичне державне забезпечення.

Мережа закладів навчально-виховної і виробничої діяльності державних трудових резервів налічувала всього десять типів. Найбільш поширеними та масовими з них були започатковані в 1940 році ремісничі, залізничні училища та школи фабрично-заводського навчання. Відповідно до потреб відбудовчого періоду, протягом 50-х років ця мережа поповнилася спеціальними ремісничими (1943 рік), гірничопромисловими, механізації сільського господарства (1953 рік), технічними (1954 рік), будівельними, художніми та профтехучилищами для вихованців дитячих будинків (1957 рік).

Зупинимось на характеристиці цих типів закладів освіти. Ремісничі та залізничні училища створювалися "...для підготовки кваліфікованих робітників металістів, металургів, хіміків, гірників, нафтовиків та робітників інших складних професій, а також кваліфікованих робітників для морського, річкового транспорту і підприємств зв'язку" [62, с. 20]. Більше як 90% цих закладів освіти було розташовано в Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Миколаївській, Одеській та Харківській областях, де зосередились найбільші промислові підприємства й будівельні організації. Напередодні війни в республіці діяло 96 ремісничих і залізничних училищ, в яких навчалось 52500 учнів [50, с. 242]. Причому, кожний третій заклад системи трудових резервів України був ремісничим училищем, тут навчалось більше 40% від загальної кількості учнів системи трудових резервів.

Орієнтовні еталонні алгоритми основних рівнів професійної діяльності В. Ледньова [45, с. 171] дають змогу встановити, що в ремісничих та залізничних училищах здійснювалась під-

готовка робітників до професійної діяльності за заданим складним алгоритмом без конструювання або з частковим конструюванням рішень, що потребує оперування значними масивами оперативної та раніше засвоєної інформації.

Іншим типом навчальних закладів були спеціальні ремісничі училища з чотирьохрічним терміном навчання. Їх було створено для облаштування, навчання і виховання дітей воїнів Червоної Армії, партизанів Вітчизняної війни, а також дітей партійних і радянських працівників, робітників та колгоспників, що загинули від рук німецьких окупантів [66, с. 33]. В Україні було організовано п'ять таких училищ: у Ворошиловградській (два) та Харківській областях (три) [115, с. 89]. Характерною відмінністю цих закладів від інших ремісничих та залізничних училищ було те, що їхні вихованці, окрім професії, отримували ще й освіту, не нижчу 7 класів середньої школи. Для них створювалися пріоритетні умови щодо матеріально-технічного забезпечення і комплектування. Зокрема, відповідальність за підбір приміщень та організацію роботи цих закладів покладалась на перших керівників регіональної партійної і радянської влади.

Ще одним типом закладів системи трудових резервів, створених у травні 1957 р., були будівельні училища. Вони призначались для підготовки кваліфікованих робітників із будівельних та будівельно-монтажних професій, що раніше здійснювалась у відповідних будівельних школах, а також машиністів та помічників машиністів екскаваторів, земснарядів, бульдозерів та скреперів, баштових й автомобільних кранів, дорожніх машин, пересувних електростанцій тощо. Наприкінці 1958 р. в Україні діяло 160 таких училищ, де навчалось 29,5 тис. учнів [115, с. 111]. За винятком переліку спеціальних дисциплін, навчальні плани та програми відповідали планам інших закладів системи трудових резервів.

До 1953 р. підготовка кадрів робітників сільськогосподарського виробництва в системі трудових резервів практично не здійснювалась. Випускники ремісничих училищ та шкіл ФЗН лише в окремих випадках потрапляли до колгоспів, радгоспів, МТС, у той час, як сільськогосподарське виробництво вимагало притоку великої кількості кваліфікованої робочої сили. Водночас її підготовка здійснювалась у навчальних закладах та курсовій мережі Міністерства сільського господарства та Міністерства радгоспів держави.

У ході обговорення такої ситуації, на вересневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС було прийнято рішення реорганізувати існуючі школи механізації в училища механізації сільського господарства. Передбачалось організувати 250 ремісничих училищ та шкіл ФЗН із механізації сільського господарства на базі ремісничих училищ та шкіл ФЗН Міністерства культури СРСР і створити в 1954–1957 рр. не менше 300 нових училищ механізації сільського господарства [50, с. 244].

Упровадженням цього рішення з початку 1954 р. стало те, що до підпорядкування Українського республіканського управління трудових резервів перейшло 83 школи механізації сільського господарства, які разом із 43 школами ФЗН було реорганізовано в училища механізації сільського господарства. Навчальний процес у них було організовано подібно до ремісничих училищ.

Із середини 50-х рр. в державі досить гостро постала проблема працевлаштування молоді, яка закінчила середню школу. Водночас на денні відділення до вищих навчальних закладів могли вступити лише 50 відсотків випускників шкіл [42, с. 282]. Це стало однією з причин прийняття в серпні 1954 р. постанови Ради Міністрів СРСР "Про організацію виробничо-технічної підготовки молоді, що закінчила середню школу, для роботи на виробництві" [72]. Нею було передбачено створення в системі трудових резервів "технічних училищ для підготовки

з числа молоді, яка закінчила середню школу, кваліфікованих робітників і молодшого технічного персоналу з професій, що вимагають підвищеного загальноосвітнього рівня, для роботи на підприємствах, будовах, у МТС та радгоспах із терміном навчання один рік" [72, с. 120]. До початку жовтня 1954 р. необхідно було на виробничій базі підприємств, будов, МТС, радгоспів створити 64 технічних училищ, до яких планувалось прийняти 15,4 тис. осіб [115, с. 11]. Ці плани було виконано. У 1955 р. в Україні діяло 68 училищ, де навчалось 16,3 тис. учнів, у 1956 – 107 училищ (28,9 тис. учнів), у 1957 – 124 училища (33 тис. учнів) [115, с. 115]. Ці заклади можна віднести до таких, що давали другий і, частково, третій рівень професійної кваліфікації, який характеризується діяльністю, пов'язаною з використанням складних алгоритмів, яка вимагає частково конструктивних рішень а також володіння великими масивами оперативної і нагромадженої інформації [46, с. 171].

Своєрідним типом закладів системи трудових резервів були професійно-технічні училища з 12-річним терміном навчання для вихованців дитячих будинків. Таких закладів в Україні в 1957 р. було шість [112, с. 1]. Головна їхня особливість полягає в навчально-виховному процесі що мав цілеспрямований характер і підпорядковувався вирішенню важливого завдання підготовки кваліфікованого робітника. Фактично, це були перші заклади системи підготовки робітничих кадрів, де належало "перевірити загальні положення про можливість у межах встановленого терміну навчання поєднати отримання середньої технічної освіти і професії високої кваліфікації" [там само].

Школи фабрично-заводського навчання мали багато спільних рис із ремісничими та залізничними училищами, особливо в загальних концептуальних засадах діяльності та організації навчально-виховного процесу. У них здійснювалась підготовка робітників по металу; робітників для вугільної, гірни-

чорудної та нафтової промисловості; робітників для металургійного виробництва; робітників для будівництва, промисловості будматеріалів та деревообробки; робітників для гумово-технічного і паперового виробництва; робітників для залізничного транспорту та зв'язку; робітників для морського транспорту; робітників для текстильної, взуттєвої, шкіряної та швейної промисловості; робітників для фарфорової та фаянсової промисловостей [65, с. 39–40]. Головною відмінністю шкіл ФЗН від інших закладів системи трудових резервів було те, що, за класифікацією В. Леднева [46, с. 171], зміст професійної діяльності в цих закладах можна віднести до першого рівня, який характеризується діяльністю робітника за заданим алгоритмом (технологічна карта тощо), однозначним набором добре відомих, раніше відпрацьованих складних операцій з використанням обмежених масивів оперативної та набутої інформації. Таких професій, підготовка з яких здійснювалась у школах ФЗУ, визначалося 96 [65, с. 39–40] найменувань.

Спільними ознаками основних типів закладів освіти трудових резервів були наступні. Зокрема, мова йде про мобілізацію учнів для навчання в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН. Така практика була введена Указом Президії Верховної Ради СРСР "Про державні трудові резерви СРСР" (жовтень 1940 р.) [62] та проіснувала 15 років, до набуття чинності Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про відміну призову (мобілізації) молоді у ремісничі та залізничні училища" (березень 1955 р.) [73]. Однією з ознак "мобілізованості" було позбавлення паспорта (свідоцтва про народження) тих, хто вступав до закладу системи трудових резервів [73, с. 58], а також притягнення до кримінальної відповідальності за порушення дисципліни та самовільне полишення школи (училища). Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 грудня 1940 р. передбачав за це покарання шляхом "ув'язнення у трудових колоніях терміном до одного року" [118, с. 68].

Характерним для всіх закладів системи трудових резервів було запровадження жорстких вимог до дисципліни в ремісничих, залізничних училищах та школах ФЗН. Наприклад, "...при наближенні керівника учень повинен встати і не сідати до того часу, поки керівник не пройде мимо або не дасть дозволу сісти. Під час звернення керівника учень стає за командою "струнко". Учням, що отримали відпустку на кілька годин, видається на руки записка про відпустку, де зазначається... прізвище учня, із якого він училища, якої групи, куди і на який час надана відпустка, а також точний час явки в училище, школу" [92, с. 62]. Якщо додати до цього, що типовими статутами ремісничого, залізничного училища та школи фабрично-заводського навчання не передбачалось делегування учням будь-яких прав, а визначались лише самі обов'язки та відповідальність за невиконання їх, то можна зробити висновок, що вся система трудових резервів була закритою напіввійськовою організацією, заснованою на засадах авторитарної педагогіки.

Перелічені ознаки системи трудових резервів стали однією з причин того, що заклади системи трудових резервів не користувались авторитетом серед молодого покоління. Так, за даними Головного Управління трудових резервів УРСР, лише за 5 місяців 1944 р. училища України самовільно покинули 1707 учнів, що складало, за нашими підрахунками, 3% від усього контингенту. У деяких областях це число досягало 15% (Одеська), 11 – (Херсонська) [50, с. 247].

Спільною ознакою діяльності всіх закладів системи трудових резервів була організація виробничої діяльності. Вартість утримання одного учня в закладах системи трудових резервів у 1944 р. складала 236 крб. У той же час в 1944 р. у ремісничих і залізничних училищах та школах ФЗН було вироблено продукції на 30216,7 тис. крб., або 307 крб. на одного учня [50, с. 248]. Тобто учні закладів трудових резервів були своєрідною армією дешевої робочої сили, що при невеликих

затратах давала досить значні прибутки, не зважаючи навіть на те, що праця учнів використовувалась галузях народного господарства, шкідливих для здоров'я дітей. Про це свідчить той факт, що учні-вугільники закладів трудових резервів Сталінської області в 1944 р. видобули 129692 тонни вугілля на 2849700 крб., у Луганській області – 127466 тонн на 2029000 крб. [там само].

Також не викликає сумнівів і той факт, що система трудових резервів являла собою дієвий засіб ідеологічного впливу на підростаюче покоління, була для комуністичної держави своєрідним інструментом культивування "гвинтикової психології" у робітничому середовищі. Ця складова її діяльності особливо актуалізувалася в часи соціальних напружень та випробувань – у роки війни та в період з другої половини 50-х років, коли внаслідок десталінізації помітно загострився промисловий конфлікт на Україні, який виявлявся в економічних робітничих заворушеннях та інших проявах браку довіри до режиму. З другої половини 50-х рр. посилювались протести проти низької заробітної платні та незадовільних умов праці. До таких явищ тогочасного життя держави приводили економічні труднощі, нехтування владою елементарних робітничих прав, недостатні промислові капіталовкладення, погана механізація. Однією з причин відродження робітничого руху, безумовно, були і процеси десталінізації. Партія була вимушена посилювати ідеологічний тиск на робітничий клас, який, відповідно до пануючих теоретичних догматів, залишався передовим загоном у боротьбі за перемогу комунізму.

Саме тому система трудових резервів являла собою ідеальний інструмент для досягнення політичних цілей радянського суспільства. Вона мала високий рівень організації, наявність повного матеріального забезпечення, досить потужний за освітнім рівнем склад викладацького колективу. Для посилення ідеологічного впливу на робітничу молодь, що формувалась у

зкладах системи трудових резервів, партійно-державним керівництвом СРСР було вжито додаткові заходи: запровадження посади помічника директора училища та школи ФЗН з культурно-виховної роботи, створення спортивного товариства "Трудові резерви", розгортання соціалістичного змагання в закладах системи трудових резервів.

Таким чином, у 1940–1959 роках в Україні склалася і функціонувала своєрідна система державних трудових резервів, яка нараховувала 645 училищ та шкіл, де навчалися більше 154 тисяч учнів. Виникнувши в період глобального світового зламу, вона будувалася і діяла у відповідності до запитів тогочасного радянського суспільства, у непростий період його випробувань. Як історично детермінована система професійної підготовки робітничих кадрів, засіб організації праці і форма ідеологічного впливу, система державних трудових резервів відповідала вимогам свого часу, повчальні уроки якої варті історико-педагогічного розгляду, але недопустимі у практичному використанні.

Розглянемо формування специфічної системи управління державними трудовими резервами. Центральним органом управління в системі трудових резервів у 1940–1946 р. було Головне управління трудових резервів при Раді Народних Комісарів СРСР. Його формування розпочалось одночасно із створенням самої системи трудових резервів, після прийняття 2 жовтня 1940 р. постанови РНК СРСР "Про утворення Головного управління трудових резервів при Раднаркомі СРСР" [71]. У цьому документі зазначалось: "...Для керівництва підготовкою та розподілом трудових резервів створити при Раді Народних Комісарів СРСР Головне управління трудових резервів". На нього покладались такі завдання: "а) підготовка державних трудових резервів для промисловості й транспорту; б) розподіл за рішенням Раднаркому СРСР державних трудових резервів,

що були підготовлені в ремісничих і залізничних училищах та школах фабрично-заводського навчання" [71, с. 22].

15 травня 1946 р. на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР Головне управління Трудових резервів разом із Комітетом з обліку та розподілу робочої сили було реорганізовано в Міністерство трудових резервів, якому в безпосереднє підпорядкування були передані ремісничі та залізничні училища, школи фабрично-заводського навчання. Крім цього, на Міністерство трудових резервів СРСР покладалось керівництво обліком, підготовкою та розподілом трудових резервів СРСР [68, с. 5].

Зміст управлінської діяльності Міністерства трудових резервів СРСР визначався відповідно до положення про Міністерство трудових резервів Союзу РСР, затвердженого постановою Ради Міністрів СРСР від 30 вересня 1946 р. [87]. Аналіз цього документа дає підстави для висновку, що цей державний орган виконавчої влади зосередив у своїх руках практично всі функції управління системою трудових резервів, що повністю відповідало пануючим у державі централістським принципам.

Структура Міністерства трудових резервів СРСР, затверджена наказом Міністра трудових резервів від 22 грудня 1947 р. [87, с. 6–7], якнайкраще підтверджує такі підходи. Її аналіз дає можливість згрупувати структурні підрозділи цього Міністерства за основними функціями управління. До першої групи таких структурних підрозділів нами віднесено: п'ять головних управлінь ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН, за якими закріплювалась одна із територій СРСР. Зокрема, одне з таких управлінь було закріплене за Українською РСР. Ці управління займались проблемами організації підготовки робітничих кадрів. До другої групи належали структурні підрозділи, що здійснювали управління окремими напрямками навчально-виховної роботи: навчально-методичне управління, управління культурно-масової та виховної роботи, управління

навчальних закладів, управління фізичного виховання. До третьої групи відносилися структурні підрозділи, що забезпечували функціонування всієї системи. Ними були: Головне управління постачання та збуту (діяло на засадах госпрозрахунку), управління кадрів, планово-фінансове управління, управління капітального будівництва, відділ організації харчування, всесоюзне навчально-педагогічне видавництво (на умовах госпрозрахунку). Четверту групу складала: Державна інспекція з контролю за використанням трудових резервів та контрольно-інспекторська група, що здійснювала контрольну функцію. Ряд структурних підрозділів Міністерства трудових резервів займався проблемами обліку та розподілу трудових резервів. При Міністерстві трудових резервів СРСР функціонували Вчена рада профтехнічної освіти та науково-технічна бібліотека.

Також діяла колегія у складі Міністра (голова), його заступників та керівних працівників Міністерства [87, с. 6]. Склад колегії затверджувався Радою Міністрів СРСР за поданням Міністра трудових резервів. Однак, це був лише дорадчий орган, так як її рішення набували сили лише тоді, коли ставали наказом Міністра або інструкцією Міністерства. При наявності протиріччя між Міністром і колегією, Міністр проводив у життя своє рішення, інформуючи про суперечності Кабінет Міністрів Союзу РСР, а члени колегії, у свою чергу, могли апелювати до Ради Міністрів Союзу РСР [там само].

Управлінська діяльність Міністерства була максимально регламентованою. Також слід зазначити, що чіткого розмежування управлінських функцій між окремими структурними підрозділами даного органу державного управління не було.

Республіканський щабель управління системою здійснювало з 1940 до 1946 рр. республіканське Управління трудових резервів, а з 1946 до 1959 рр. – Управління трудових резервів Міністерства трудових резервів СРСР. Республіканське управління було складовою частиною Головного Управління трудо-

вих резервів при РНК СРСР і перебувало в його безпосередньому підпорядкуванні. Причому, республіканське Управління виконувало функції як суб'єкта, так і об'єкта управлінської діяльності.

Подібними були роль та місце в управлінні системою трудових резервів обласних, міських (для міст обласного підпорядкування) управлінь трудових резервів. Їхня діяльність, як і республіканського управління, регламентувалася "Положенням про міське, обласне, крайове, республіканське управління трудових резервів" [50, с. 254] та "Положенням про міське, обласне, крайове і республіканське управління Міністерства трудових резервів" [86]. Головним у їхній діяльності була організація виконання наказів та інструкцій Міністра трудових резервів і перевірка їх виконання [86, с. 9].

Отже, основними складовими змісту досліджуваної управлінської діяльності було: планування підготовки робітничих кадрів; організація роботи щодо комплектування закладів системи трудових резервів; організація навчально-виховного процесу; облік контингентів учнів; розподіл випускників, моніторинг підприємств і будов, незалежно від їхньої відомчої належності, з питань використання та виявлення надлишків робочої сили; організація роботи навчально-методичних органів ремісничих, залізничних училищ та шкіл ФЗН; матеріально-технічне постачання цих закладів; здійснення контролю за фінансовою та штатною дисципліною закладів освіти; організація підготовки та перепідготовки інженерно-педагогічних працівників. Крім того, ці органи управління здійснювали облікові та контролюючі функції [86, с. 10].

Так як основними методами управлінського впливу в цей період були організаційно-розпорядчі або адміністративні методи, вони й спрямовувалися: на розвиток і збереження мережі закладів освіти; комплектування їх молоддю; здійснення навчально-виробничої діяльності; організацію методич-

ної роботи; політико-виховну та фізкультурно-масову роботу; роботу з кадрами; набір, випуск і контроль за роботою молодих робітників; контроль за фінансово-господарською діяльністю навчальних закладів.

Безпосереднє управління діяльністю закладів освіти здійснював директор закладу освіти, на якого покладалися: а) керівництво на засадах єдиновладдя усією діяльністю училища; б) виконання встановлених планів прийому та випуску учнів; в) забезпечення виконання навчальних планів і програм; г) контроль за навчанням учнів та їхньою успішністю; д) керівництво політичною, культурною та виховною роботою серед учнів і працівників училища; е) затвердження розкладу занять та екзаменів, контроль за їх виконанням; ж) організація харчування, побутового і медичного обслуговування учнів; з) підбір, призначення та звільнення майстрів виробничого навчання, викладачів, адміністративного й обслуговуючого персоналу і керівництво його роботою [118, с. 38]. Директор училища мав заступника з навчально-виробничої роботи, помічників з культурно-виховної і господарської роботи та старшого майстра, на яких покладалося опікування окремими напрямками життєдіяльності закладу.

Таким чином, основні зусилля суб'єктів управлінської діяльності у сфері підготовки робітничих кадрів спрямовувались на: виконання партійно-урядових рішень та нормативних документів, якими регламентувалась діяльність системи; формування мережі закладів системи трудових резервів та комплектацію їх учнями; програмно-методичне забезпечення навчально-виховного процесу; матеріально-технічне забезпечення і фінансування закладів освіти; контроль за діяльністю закладів й установ системи трудових резервів.

Отже, аналіз управління системою трудових резервів у 1940–1959 рр. допомагає сформулювати такі висновки: управління системою трудових резервів здійснювалось шляхом пла-

нування, організації, керівництва та контролю за його діяльністю; основними методами, що використовувалися в управлінні системою трудових резервів, були організаційно-розпорядчі або адміністративні, відповідно соціально-економічній ситуації в державі та основним засадам організації державного управління в ній. Завдяки високій організованості та централізації самої системи трудових резервів керуюча державна структура забезпечувала умови адекватного реагування; управління системою спрямовувалось на реалізацію основних цілей функціонування системи. Це була максимально централізована та регламентована система управління, що виключала можливість прийняття і втілення самостійних рішень, вона базувалася на засадах єдиноначальності та безумовного централізму.

Особливостями в управлінні системою трудових резервів, порівнюючи з попередніми періодами в історії підготовки робітничих кадрів, були: наявність чітко визначеної управлінської вертикалі; максимальна централізація управління; зосередження в органах управління вищого рівня практично всіх управлінських функцій, властивих підвладній вертикалі.

Система державних трудових резервів припинила своє існування після прийняття Верховною Радою колишнього СРСР 24 грудня 1958 р. Закону СРСР "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти СРСР". Цей законодавчий акт передбачав створення в СРСР системи професійно-технічної освіти, яка стала спадкоємицею системи трудових резервів.

Таким чином, у 1940–1959 роках в Україні склалася і функціонувала своєрідна система державних трудових резервів. Протягом цього періоду в її навчальних закладах було підготовлено більше двох мільйонів робітників різних професій. Важливою ознакою системи виявилось парадоксальне поєднання трудового героїзму молоді – і відверта експлуатація їх; прояви високого громадянського патріотизму і, водночас, неприхова-

ного позаекономічного примусу в організації навчання і праці; щира турбота про підростаюче покоління – і використання недемократичного та антилюдяного арсеналу засобів пенітенціарної педагогіки.

Виникнувши у період глобального світового зламу, трудові резерви будувалися і діяли у відповідності до запитів тогочасного радянського суспільства у непростий період його випробувань. Як історично детермінована система професійної підготовки робітничих кадрів, засіб організації праці і форма ідеологічного впливу, система державних трудових резервів відповідала вимогам свого часу, повчальні уроки якої варті історико-педагогічного вивчення, але небажані у практичному використанні.

Література

1. *Авдієнко Н.* Народна освіта на Україні / Н. Авдієнко. – Х. : Держвидав України, 1927. – 101 с.
2. *Акнист О.* Основные задачи рабочего и низшего профессионального образования в 1926–1927 учебном году / О. Акнист // Народное образование. – 1926. – №12. – С. 63.
3. *Альберштейн А.* Система народної освіти / А. Альберштейн, В. Ястржембський. – Х. : Держвидав України, 1929. – 320 с.
4. *Батышев С.* Подготовка рабочих кадров / С. Батышев. – М. : Экономика, 1984. – 247 с.
5. *Батышев С.Я.* Производственная педагогика / С. Я. Батышев. – М, 1984. – 504 с.
6. *Блауберг И.* Становление и сущность системного подхода / И. Блауберг. – М. : Наука, 1973. – 270 с.
7. *Буяновер М.* Стан пролетаріату на Україні після Жовтневої революції / М. Буяновер. – Х. : Держвидав України, 1928. – 116 с.
8. Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Наркомосвіти. – 1922. – Ч. 27–35.
9. Бюлетень офіціальних розпоряджень і повідомлень Народного Комісаріату Освіти. – 1921. – Ч.1. – 98 с.
10. *Ващенко Г.* Проект освіти України в самостійній Україні. – Мюнхен, 1957. – 48 с.
11. *Веселов А.* Низшее профессионально-техническое образование в РСФСР : очерки по истории профтехобразования / А. Веселов. – М. : Трудрезервиздат, 1955. – 328 с.
12. *Веселов А.* Профессионально-техническое образование в СССР : очерки по истории среднего и низшего профтехобразования / А. Веселов. – М. : Профтехиздат, 1961. – 435 с.
13. *Вессель Н.* Очерки об общем образовании и системе народного образования в России / сост. В. Струминский / Н. Вессель. – М. : Учпедгиз РСФСР, 1959. – 318 с.
14. *Вессель Н.* Профессиональное образование / Н. Вессель // Съезд русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России. – М., 1895. – С. 82–84.

15. Всемирная история : в X т. / под ред. Е. М. Жукова и др. – М. : Мысль, 1965. – Т. X. – гл. 3. – С. 94–111.
16. *Гайдукевич В.И.* Деятельность молодежных организаций по профессиональной подготовке учащихся школ и ФЗУ в 20-е годы на Украине : дис... канд. пед. наук : 13.00.01 / В. И. Гайдукевич. – К. : 1991. – 305 с.
17. *Гончаренко С.* Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 374 с.
18. *Гринько Г.* Наш путь на Запад / Г. Гринько // Путь просвещения. – 1923. – № 7–8. – С. 1–19.
19. *Даниленко В.* Сталінізм на Україні: 20–30 роки / В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький. – К. : Наукова думка, 1991. – 344 с.
20. Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 60 с.
21. *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи / В. Дорошенко. – Відень, 1917. – С. 85.
22. *Жидецький Ю.* Організаційно-економічні засади ступеневої професійної освіти фахівців поліграфічного профілю в ринкових умовах : монографія // Ю. Жидецький. – К. : Педагогічна думка, – 2007. – 164 с.
23. *Затонський В.П.* Підсумки листопадового пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) і завдання працівників освіти / В. П. Затонський. – Х. : Пртвидав ЦК КП(б)У, 1934. – 168 с.
24. Збірник декретів, наказів і розпоряджень по Народньому Комісаріату Освіти УСРР. – Х., 1921. – Вип. 3. – 39 с.
25. Збірник резолюцій і постанов 5-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. – Х. : Більшовик, 1921. – 37 с.
26. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України за 1925 р. : офіц. вид. Народнього Комісаріату Юстиції України : відділ 1. – Х. : Держвидав України, 1925. – 1077 с.
27. *Звігальський Я.* Професійна освіта на Україні / Я. Звігальський, М. Іванов. – Х., 1927. – 410 с.
28. *Іванченко Р.* Історія без міфів / Р. Іванченко. – К. : МАУП, 2007. – 606 с.
29. Інструкція повітовим відділам народньої освіти та шкільним закладам типу технікумів і професійних шкіл // Пролетарська освіта. – К., 1920. – С. 50–72.
30. *Іванцова Н.І.* Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921–1930 рр. в Україні : автореф. дис... канд. істор. наук : 07.00.01. / Н. І. Іванцова. – Х. : Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2008. – 20 с.
31. *Іванцова Н.І.* Розвиток професійної робітничої освіти без відриву від виробництва у 1921–1930 рр. в Україні : дис... канд. істор. наук : 07.00.01. / Н. І. Іванцова. – Х. : Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, 2008. – 274 с.

32. Индустриализация в СССР. 1938–1941 гг. : документы и материалы. – М., 1971. – 451 с.
33. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 : в 6 т. / под ред. П. Н. Поспелова и др. – М. : Воениздат МО СССР, 1960. – Т. 1. – Ч. 3. – С. 351–483.
34. Історія України: нове бачення : у 2-х т. /за ред. В. Смолія. – К. : Україна, 1996. – Т. 2. – 494 с.
35. Кодекс Законів про Народню Освіту УСРР // Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України за 1922 р. – Х., 1922. – С. 850–927.
36. *Конаржевский Ю.А.* Что нужно знать директору школы о системах и системном подходе : учеб. пособ. / Ю. А. Конаржевский. – Челябинск, 1986. – 135 с.
37. Конвенция о профессиональной ориентации и профессиональной подготовке в области развития людских ресурсов: принята 4 июня 1975 г. / Генеральная Конференция Международной Организации Труда. – К. : Лига, 1996. – 5 с.
38. Концепція професійної освіти України. – К., 1991. – 15 с.
39. Концепція розвитку професійної освіти і навчання в Україні (2010–2020 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mon.gov.ua/gr/obg/2009/proekt2010_2020.doc. – Назва з екрану.
40. *Коханко О.М.* Становлення і розвиток підготовки кваліфікованих робітничих кадрів з середньою освітою в Україні (1969–1994 рр.) : автореф. дис... канд. пед. наук : 13.00.01. / О. М. Коханко. – К. : Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1995. – 24 с.
41. *Коханко О.М.* Становлення і розвиток підготовки кваліфікованих робітничих кадрів в Україні з середньою освітою в Україні (1969–1994) : дис... канд. пед. наук : 13.00.01. – К., 1995. – 299 с.
42. *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / пер. з англ. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
43. *Курило В.М.* Освіта України і науково-технічний та соціальний прогрес: історія, досвід, уроки / В. М. Курило, В. П. Шепотько. – К. : "Деміур", 2006. – 432 с.
44. *Лановик Б.* Історія господарства, Україна і світ : підручник / за ред. Б. Лановика / Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко. – К. : Вища школа, 1995. – 480 с.
45. *Леднев В.С.* Содержание образования / В. С. Леднев. – М. : Высшая школа. – 1989. – 360 с.
46. *Леднев В.С.* Содержание образования: сущность, структура, перспективы / В. С. Леднев. – М. : Высшая школа, 1991. – 224 с.
47. *Ленин В.* Случайные заметки / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. : изд. 5. – М. : Политиздат, 1974. – Т. 4. – С. 397–428.

48. Лікарчук І. Проблеми підготовки робітничих кадрів в Україні (1920–1929 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К. : Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1996. – 206 с.
49. Лікарчук І. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні (1888–1988 рр.) / І. Л. Лікарчук. – К. : Вища школа, 1998. – 256 с.
50. Лікарчук І.Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 роки): дис... д-ра пед. наук : 13.00.04. / І. Л. Лікарчук. – К. : Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1999. – 475 с.
51. Марков М. Теория социального управления / Авторизован. перев. с болгарск. О. И. Попова / М. Марков. – М. : Прогресс, 1978. – 447 с.
52. Маркова С.В. Історія України : навч.-метод. посіб. / С. В. Маркова, В. О. Парандій. – К. : МАУП, 2007. – 266 с.
53. Мірчук П. Українська державність. 1917–1920 / П. Мірчук. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
54. Методы системных педагогических исследований / под ред. Н. Кузьминой. – Л. : Из-во Ленингр. ун-тета, 1980. – 172 с.
55. На доклад о мероприятиях относительно подготовки квалифицированной рабочей силы для народного хозяйства Союза СССР : постановление ЦМК СССР 3 сессии 5 созыва (январь 1931 г.) // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1931. – № 5. – С. 85–88.
56. На фронті культури. – К. : Партвидав ЦК КП(б)У, 1935. – 270 с.
57. Нариси історії українського шкільництва. 1905–1933 : навч. посіб. / за ред. О. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304с.
58. Негойце К. Применение теории систем к проблемам управления / К. Негойце. – М. : Мир, 1981. – 183 с.
59. Некрич А.М. 1941, 22 июня / А. М. Некрич. – М. : Скифы, 1998. – 272 с.
60. Ничкало Н. Методологічні проблеми безперервної професійної освіти / Н. Г. Ничкало // Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти : наук.-метод. зб. / ред. кол. : І. А. Зязюн (голова) та ін. – К., 1994. – С. 22–27.
61. Ничкало Н.Г. Трансформація професійно-технічної освіти України. / Н. Г. Ничкало. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 200 с.
62. О государственных трудовых резервах СССР : Указ Президиума Верховного совета СССР от 2 октября 1940 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. И. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 20–21.
63. О задачах профессионально-технического образования в России : декларация НКП РСФСР // Народное просвещение. – 1919. – № 34. – С. 2–3.
64. О кадрах народного хозяйства : Резолюция Пленума ЦК ВКП(б) от 16 ноября 1929 г. // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и

решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1953). – М. : Госполитиздат, 1953. – Ч. 2. – С. 512–522.

65. О мерах по улучшению подготовки трудовых резервов и увеличению количества рабочих, подготавливаемых в ремесленных, железнодорожных училищах и школах ФЗО : постановление Совета Министров СССР от 30 сентября 1946 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 36–42.

66. О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации : постановление СНК СССР и ЦК ВКП(б) от 21 августа 1943 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 33–35.

67. О подготовке квалифицированной рабочей силы школами ФЗУ и горпромуша : постановление СНК УССР от 15 января 1929 г. // Жизнь рабочей школы. – 1929. – № 2.

68. О реорганизации Главного управления трудовых резервов СССР и Комитета по учету рабочей силы в Министерство трудовых резервов СССР : указ Президиума Верховного Совета СССР от 15 мая 1946 г. // М. Розофаров, В. Лобанов / Сборник важнейших законодательных и ведомственных материалов о трудовых резервах СССР. – М. : Трудрезервиздат, 1948. – С. 5.

69. О школах фабрично-заводского ученичества: Постановление СНК СССР от 30 марта 1929 г. // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР за 1929 г. Отдел 1. – М., 1929. – С. 475.

70. О школах фабрично-заводского ученичества : постановление ЦИК и РНК СССР от 15 сентября 1933 г. // Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933–1941 : сб. док. и матер. : в 2-х ч. – К. : Наукова думка, 1977. – С. 79–80.

71. Об образовании главного управления трудовых резервов при Совнаркоме СССР : постановление СНК СССР от 2 октября 1940 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 22–23.

72. Об организации производственно-технической подготовки молодежи, окончившей средние школы, для работы на производстве : постановление Совета Министров СССР от 2 августа 1954 г. // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам : в 5-ти т. (1917–1967 гг.) : сб. док. за 50 лет. – М. : Политиздат, 1968. – Т. 4. – 1953–1961 гг. – С. 120–123.

73. Об отмене призыва (мобилизации) молодежи в ремесленные и железнодорожные училища : указ Президиума Верховного Совета СССР от 18 марта 1955 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 53–56.

74. Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования СССР : закон СССР от 24 декабря 1958 г. //

КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 54–55.

75. Об улучшении подготовки новых специалистов : резолюция июльского (1928 г.) Пленума ЦК КПСС // Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1953). – М. : Госполитиздат, 1953. – Ч. 2. – С. 398–404.

76. Об установлении единой системы индустриально-технического образования : постановление ЦИК и РНК СССР от 17 сентября 1929 г. // Собрание законов и распоряжений правительства Союза Советских Социалистических Республик. Отдел первый. – М., 1929. – С. 1178–1179.

77. Об учебной профессионально-технической повинности : декрет СНК РСФСР от 29 июля 1920 г. // КПСС, Советское государство о подготовке молодой смены рабочего класса (1940–1987 гг.) / сост. Г. Терещенко и др. – К. : Вища школа, 1988. – С. 17–19.

78. Освіта : великий тлумачний словник української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : ВТФ "Перун", 2001. – С. 681–682.

79. Освіта : універсальний словник-енциклопедія. – К. : 1999. – С. 1440.

80. *Осовский Е.* Развитие теории профессионально-технического образования в СССР (1917–1940) / Е. Осовский. – М. : Высшая школа, 1980. – 287 с.

81. *Падун Н.* Зміст та форми організації навчально-виховного процесу в професійно-технічних навчальних закладах України (1929–1940) : дис... канд. пед. наук. : 13.00.01. / Н. О. Падун. – К., 1993. – 255 с.

82. *Панченко П.* Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги) / П. Панченко. – К. : ІСДО, 1995. – 232 с.

83. Педагогическая энциклопедия / под ред. А. Калашникова : в 3-х т. – М. : Работник просвещения, 1929. – Т. 3. – 894 с.

84. Педагогический словарь / под ред. А. И. Каирова : в 2-х т. – М. : АПН СССР, 1960. – Т. 2. – 766 с.

85. Пересмотренная рекомендация о техническом и профессиональном образовании : принята Генеральной Конференцией ЮНЕСКО 17 ноября 1974 г. // Международные нормативные акты ЮНЕСКО. – М. : Логос, 1993. – С. 9–41.

86. Положение о городском, областном, краевом и республиканском управлении Министерства трудовых резервов : утверждено приказом Министра трудовых резервов от 3 декабря 1946 года. // М. Розофаров, В. Лобанов : сборник важнейших законод. и ведомственных материалов о труд. резервах СССР. – М. : Трудрезервиздат, 1948. – С. 9–10.

87. Положение о Министерстве трудовых резервов Союза ССР : утверждено постановлением Совета Министров СССР от 30 сентября 1946 г. // М. Розофаров, В. Лобанов : сб. важнейших законод. и ведомственных материалов о труд. резервах СССР. – М. : Трудрезервиздат, 1948. – С. 5–7.

88. Положение об инженере-инспекторе ремесленных, железнодорожных училищ и школ ФЗО Министерства трудовых резервов : Утверждено Министром трудовых резервов 24 декабря 1946 г. // М. Розофаров, В. Лобанов :

сб. важнейших законод. ведомственных материалов о труд. резервах СССР. – М. : Трудрезервиздат, 1948. – С. 52–55.

89. Положення про Інспекторів по Профосвіті // Бюлетень офіційних розпоряджень і повідомлень Народнього Комісаріату Освіти. – 1922. – Ч. 36–38. – С. 61–67.

90. Положення про школи сільськогосподарського учеництва : Затверджене 23 грудня 1927 р. постановою ВУЦВК та РНК УСРР // Збірник узаконень та розпоряджень робітниче-селянського Уряду України за 1928 р. : офіц. вид. Народнього Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – Х. : ДВУ, 1928. – 953 с.

91. *Полонська-Василенко Н.* Історія України : У 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – Т. 2. – 608 с.

92. Правила внутрішнього розпорядка та поведення учасників ремесленних, залізничних училищ і шкіл фабрично-заводського навчання Міністерства трудових резервів СССР : затверджені Міністром трудових резервів СССР 15 березня 1947 г. // М. Розофаров, В. Лобанов : сб. важнейших законод. и ведомственных матер. о труд. резервах СССР. – М. : Трудрезервиздат, 1948. – С. 60–65.

93. Про забезпечення сільськогосподарських шкіл шкільним господарством : декрет РНК УСРР від 16 лютого 1921 р. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України за 1921 р. – Х., 1921. – С. 39.

94. Про затвердження тимчасового положення про учеництво у кустарів та ремісників, а також у промисловій кооперації та в трудових артілях : постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 15 квітня 1927 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України за 1927 р. : офіц. вид. Народнього Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – Х., 1927. – С. 176–183.

95. Про зміну розділу I, відділу 2, частини 2, книги 3 Кодексу Законів про Народню Освіту УРСР "Про професійну школу" : постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і РНК УСРР від 9 червня 1926 р. // Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1926 р. : офіц. вид. Народнього Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – Х., 1926. – С. 489–493.

96. Про ліквідацію округ і перехід на двохступеневу систему управління : постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. // Збірник законів і розпоряджень Уряду УСРР : офіц. вид. Народнього Комісаріату Освіти України. Відділ 1. – К., 1930. – С. 700–710.

97. Про майнові права установ Народнього Комісаріату Освіти : Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 23 грудня 1924 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР. – 1924. – Ч. 3–4. – С. 22–23.

98. Про освіту : закон України від 4 червня 1991 р. // Закони України : офіц. вид. – К., 1996. – Т. 1. – С. 414–435.

99. Про підготовку кваліфікованих робітничих кадрів // Кадри. – 1931. – № 3. – С. 3–4.

100. Про помешкання для культурно-освітніх та учебно-вихованих установ : постанова ЦВК і РНК УСРР від 12 червня 1922 р. // Бюлетень

офіційних розпоряджень і повідомлень Народного Комісаріату Освіти. – 1922. – Ч. 27–35. – С. 3.

101. Про професійно-технічну освіту: Закон України від 10 лютого 1998 р. – К., 1998. – 35 с.

102. Про Раду Робітничої Освіти: Постанова РНК УСРР від 10 липня 1930 р. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1930 р.: офіц. вид. Народного Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – Х.: Держвидав України, 1930. – С.481–482

103. Про реорганізацію Народного Комісаріату Освіти: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 13 серпня 1930 р. // Збірник законів і розпоряджень уряду України за 1930 р.: офіц. вид. Народного Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – Х.: Держвидав УСРР, 1930. – С. 549–550.

104. Про реорганізацію Народного Комісаріату Освіти УСРР: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 1 квітня 1925 р. // Бюлетень Народного Комісаріату Освіти УСРР. – 1925. – Ч. 5. – С. 5–6.

105. Про стан та перспективи культурного будівництва: постанова XI Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів від 15 травня 1929 р. // Культурне будівництво в Українській РСР: зб. док. – К.: Держполітвидав, 1960. – Т. 1. – С. 430–455.

106. Про структуру наркомату і завдання та функції наркомату по окремих секторах: постанова колегії НКО УСРР від 31 липня 1931 р. // Бюлетень Народного комісаріату Освіти УСРР. – 1931. – № 40. – С. 1–3.

107. Про учбово-технічну повинність пролетаріату: декрет РНК УСРР від 3 грудня 1920 р. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. – Х., Держвидав України, 1920. – С. 356–358.

108. Про школи радгоспного, машинотракторного й колгоспного учеництва: постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20 лютого 1933 р. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1933 р.: офіц. вид. Народного Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – 1933. – № 10. – С. 4–6.

109. Про школи фабрично-заводського учеництва: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 25 квітня 1930 р. // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1930 р.: Видання Народного Комісаріату освіти України. Відділ 1 – Х.: Держвидав України, 1930. – С. 356–358.

110. Производственная Программа Украинского Главного Комитета Профессионально-Технического и Специально-Научного Образования (Укрглавпрофобра) на 1922 г. – Х.: НКО, 1922. – 119 с.

111. Пролетарська освіта. – К., 1920. – 123 с.

112. Профессионально-техническим училищам-заботу и внимание // Профессионально-техническое образование. – 1958. – № 1. – С. 1–2.

113. Профтехосіта України: ХХ століття: енциклопедичне видання / за ред. Н. Г. Ничкало. – К.: Видавництво "АртЕк", 2004 – 876 с.

114. Психолого-педагогічні проблеми професійної освіти: наук.-метод. зб. / ред. кол. І.А.Зязюн (голова) та ін. – К., 1994. – 384с.

115. Пузанов М. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М. Пузанов, Г. Терещенко. – К. : Вища школа, 1980. – 232 с.
116. Рабочая программа Европейского фонда образования на 1997 г. : окончательный проект. – Брюссель, Люксембург, 1997. – 110 с.
117. Резолюція Всеукраїнської наради губернських та окружних інспекторів (травень 1925 р.) // Бюлетень Народнього Комісаріату Освіти УСРР (1925). – № 7 (12). – С. 1–4.
118. Розофаров М. Сборник важнейших законодательных и ведомственных материалов о трудовых резервах СССР / М. Розофаров, В. Лобанов. – М. : Трудрезервиздат, 1948. – 268 с.
119. Ряппо Я. Народня освіта на Україні за десять років революції / Я. Ряппо. – Х., Держвидав, 1927. – 125 с.
120. Ряппо Я. Рабочее образование на Украине и его ближайшие перспективы : доклад на 2 Всеукраинском съезде по рабочему образованию / Я. Ряппо. – Х. : Госиздат, 1925. – 43 с.
121. Ряппо Я.П. Система народного просвещения Украины : сб. матер. / Я. П. Ряппо. – Х. : ДВУ, 1925. – 232 с.
122. Ряппо Я.П. Советская профессиональная школа, ее место и значение в системе просвещения и в нархозе / Я. П. Ряппо. – Х. : Госиздат, 1926. – 123 с.
123. Садовский В. Основания общей теории систем: Логико-методологический анализ / В. Садовский. – М. : Наука, 1974. – 280 с.
124. Сірополко С. Історія освіти на Україні / С. Сірополко. – Львів, 1937. – 174 с.
125. Сірополко С. Народна освіта на Советській Україні / С. Сірополко. – Варшава, 1934. – 240 с.
126. Скрипник М. Основні засади єдиної системи народньої освіти СРСР / М. Скрипник. – Х. : Робітник освіти, 1930. – 30 с.
127. Слуцкий А. Рабочий класс Украины в борьбе за создание фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.) / А. Слуцкий. – К., 1963. – 503 с.
128. Смольянинов С. К вопросу о передаче учебных заведений хозяйственным наркоматам / С. Смольянинов // Профтехническое образование. – 1930. – № 7. – С. 11–15.
129. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – Х. : Госиздат, 1921. – 702 с.
130. Советский энциклопедический словарь. – М. : Советская энциклопедия, 1979. – 1600 с.
131. Спивак В. Факторно-целевой поход к организации управления профессиональным образованием / В. Спивак. – СПб. : СПбУЭФ, 1992. – 123 с.
132. Справочник для поступающих в институты, рабфаки, техникумы и профшколы УСРР в 1924–1925 уч. г. – Х. : ДВУ, 1924. – 66 с.

133. *Сталин И.В.* К итогам работы XIV конференции РКП(б) : доклад активу московской организации РКП(б) 9 мая 1925 г. / И. В. Сталин. Соч. – М. : ОГИЗ, 1947. – Т. 7. – С. 90–132.
134. *Сталин И.В.* Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б) 7–12 января 1933 г. Итоги первой пятилетки : Доклад 7 января 1933 г. / И. В. Сталин. Соч. – М. : ГИПЛ, 1951. – Т. 13. – С. 161–215.
135. *Сталин И.В.* Отчетный доклад XVII съезду партии о работе ЦК ВКП(б) 26 января 1934 г. / И. В. Сталин. – Соч. – М. : ГИПЛ, 1951. – Т. 13. – С. 282–306.
136. *Сталин И.* Речь на пленуме ЦК РКП(б) 19 января 1925 г. / И. В. Сталин. – Соч. – М. : ОГИЗ, 1947. – Т. 7. – С. 11–14.
137. *Супоницький Ш.* Основні риси п'ятирічного плану підготування робітничих кадрів / Ш. Супоницький // Робітнича освіта. – 1930. – № 9–10. – С. 10–27.
138. *Терещенко Г.* Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні : за матеріалами навчальних закладів 1940–1970 рр. / Г. Терещенко. – К. : Вища школа, 1974. – 158 с.
139. Тимчасове Положення про школу селянської молоді. Затверджене постановою НКО УСРР 23 грудня 1926 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату освіти. – Х., 1926. – Ч. 2. – С. 11–14.
140. Третье Всеукраинское совещание по просвещению : выдержки из материалов работ Пленума и секций : резолюции. (Июль 1921 г.). – Х. : НКО, 1922. – 69 с.
141. *Троцький Л.* Інструкція агітаторам-комуністам в Україні / Л. Троцький // Київ, 1990. – № 12. – С. 113–115.
142. *Уемов А.* Системный подход и общая теория систем / А. Уемов. – М. : Мысль, 1978. – 278 с.
143. Устава про Вищу Раду Народнього Господарства УСРР : затверджений 7 січня 1929 р. // Збірник постанов і розпоряджень уряду України за 1929 р. : офіц. вид. Народнього Комісаріату юстиції України. Відділ 1. – 1929. – С. 432–438.
144. Устава про науково-методичну раду Народнього Комісаріату Освіти УСРР : рішення колегії Народнього Комісаріату освіти УСРР від 30 травня 1931 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату освіти УСРР. – 1931. – № 35. – С. 3–5.
145. Устава про школи робітничого юнацтва : постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 15 травня 1930 р. // Бюлетень Народнього Комісаріату освіти УСРР. – 1931. – № 8. – С. 1–2.
146. *Шелухін С.* Україна – назва нашої землі з найдавніших часів / С. Шелухін. – Прага, 1936. – С. 27.
147. Энциклопедический словарь / под ред. К. Арсентьева : в 85 т. – СПб. : Типография Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. – Т. 50. – 958 с.
148. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

149. Юдин Е. Системный подход и принцип деятельности. Методологические проблемы современной науки. – М. : Наука, 1978. – 391 с.

150. Ядов В.А. Отношения к труду. Концептуальная модель и реальные традиции / В. А. Ядов // Соц. исследования. – № 3. – С. 50–62.

151. Declaration of the European Ministers of Vocational Education and Training, and the European Commission, convened in Copenhagen on 29 and 30 November 2002, on enhanced European cooperation in vocational education and training [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ec.europa.eu/education/pdf/doc125_en.pdf. – Назва з екрану.

Наукове видання

А.В. Селецький

Монографія

**ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА
РОБІТНИЧИХ КАДРІВ В УКРАЇНІ.
1920–1959 рр.**

Літературний редактор – **Лідія Гуменна**
Технічний редактор – **Тетяна Гужвій**
Дизайн обкладинки – **Людмила Майборода**
Відповідальний за випуск – **Марк Шимановський**

Підписано до друку 30.01.2012 р. Формат 60x84/16
Ум. друк. арк. – 10,23. Обл. вид. арк. – 8,07
Наклад 300 прим.
Папір Lazer Сору
Друк дуплікатор
Гарнітура Times New Roman

Видавець і виготовлювач Інститут професійно-технічної освіти
НАПН України
Надруковано на власному обладнанні
м. Київ, Чапаєвське шосе 98
тел/факс (044) 259-45-53, 252-71-75
E-mail: ipto_info@ukr.net

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного
реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів
видавничої продукції
Серія ДК, № 3805 від 21.06.2010 р.